

ÇEVRESEL GÖÇ VE ÇEVRE GÖÇMENLERİ SORUNUNUN ÇEVRE HUKUKUNDAKİ YERİ

THE PLACE OF ENVIRONMENTAL MIGRATION AND ENVIRONMENTAL MIGRANTS IN ENVIRONMENTAL LAW

Nükhet YILMAZ TURGUT*

Özet: Çevresel göç, çevresel bozulmanın önemli bir sonucu olup bu bağlamda göç edenlerin sayısı küresel düzeyde giderek artmaktadır. Bilimsel tahminler bu sayının çok yakın bir gelecekte çok yüksek ve dramatik olacağını göstermektedir. Bu yüzden ki konuya dikkat çekmek ve uluslararası topluluğu, bir an önce soruna etkili bir çözüm bulmaya zorlamak için çok fazla sayıda çalışma yapılmaktadır. Bu makalenin amacı, akademisyenler, kuruluşlar ve hükümet dışı örgütler gibi değişik kesimler tarafından yapılan inceleme ve öneriler hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmak değildir. Amaç, konuyu ve olası çözümleri, kapitalist sisteme ve onun, etik, bilim, hukuk gibi değer ve araçlarına sorgulamalar getiren çevre sorunsalı ışığında doğru gelişen çevre hukukunun özgünlüğü çerçevesinde aydınlatmaktır. Bu sorgulamaları hareket noktası alan bu makalede öne sürülen sav, sorgulamanın gerekliliklerine yanıt verecek etkili uluslararası önlemler, bütünsel bir çerçevede alınmadığı takdirde çevre göçü sorununun, çok yakın bir gelecekte bütün insanlık için ürkütücü bir hal alacağıdır.

Anahtar Kelimeler: Çevre Sorunsalı, Çevresel Bozulma, İklim Değişikliği, Çevre Mültecileri, İklim Mültecileri, Sürdürülebilir Kalkınma, Çevre Hukuku, Göç Konusunda Küresel Anlaşma, Kapitalist Sistem, Bütünsel Yaklaşım, Mülteci Hukuku, Geleneksel İnsan Hakları, Çevre Hakkı, Küresel Çevre Sözleşmesi Taslağı

Abstract: Environmental migration is a significant consequence of environmental degradation; the numbers of migrants in this context are gradually increasing in the global level. Indeed, scientifically estimated numbers of migrants for the near future are very high and dramatic. Therefore numerous studies have been published drawing the attention to the issue and urging the international community to reach an efficient solution to answer the problem. The aim of this article is not to put forward detailed explanations regarding the issue and suggestions made by various scholars, institutions, non-governmental organizations but to clarify the issue as well as possible solutions under the specific characteristics of environmental law established in the light of environmental problematic challenging the capitalist system as well as all traditional values and tools as ethics, science, law developed as a result of it. Taking this

challenge as a starting point, this article, argues that environmental migration would become a catastrophic problem in the very near future for all humanity unless efficient international steps are taken in line with the requirements of this challenge in a holistic approach.

Keywords: Environmental Problematic, Environmental Degradation, Climate Change, Environmental Refugees, Climate Migrants, Climate Refugees, Sustainable Development, Environmental Law, the Global Compact for Migrants, Capitalist System, Holistic Approach, Refugee Law, Traditional Human Rights, Right to The Environment, Draft Global Environmental Convention

I. GİRİŞ

Küresel bir nitelik taşıyan çevre sorunsalının, kısaca Stockholm Konferansı diye anılan 1972 Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı ile dünya gündemine yerleşmesinden itibaren, onun çözümüne ilişkin, uluslararası, bölgesel ve ulusal çabalar hem genel çerçevede (çevre sorunsalı bağlamında) hem de bazı somut çevre konuları etrafında yoğunlaştırılmıştır. Bu konuların ilk örnekleri, çevre sorunsalı kapsamındaki bazı sorunların küreselliğinin, zamanla, belirgin bir önem kazanmasıyla karşımıza çıkmıştır. Bunun tipik örneği iklim değişikliğidir. Bu bağlamda, üzerinde küresel yoğunlaşmayı kaçınılmaz kılan sonraki örnekler ise, mevcut sorunlara bağlı olarak zaman içinde ortaya çıkıp giderek ciddi boyutlara ulaşan bazı konularda gözük-müştür. İşte çevresel göç ve çevre göçmenleri sorunu (kısaca *sorun*) da bunlardan birisidir.

Sorun hakkında yabancı dillerde, özellikle İngilizcede, çok sayıda kaynak (makaleler, resmi rapor ve kararlar, kitaplar, konferans sonuç önerileri, projeler..) mevcut olduğu gibi, listeye her geçen gün yenileri eklenmektedir. Küresel ölçekteki bu çokluk, *sorunun* ne kadar önemli olduğunun ve çözüme kavuşturulmasının aciliyetinin göstergelerindedir. Bu önem ve aciliyet durumunun ortaya çıkmasında, içerik olarak iki ayrı düzeyde sav ortaya koyma ve bu yönlerden sonraki görüş ve tartışmaları yönlendirme açısından, iki tür çalışmanın öne çıktığı söylenebilir. Birincisi, *sorunu* ele almada ilk olmamakla birlikte, en yeni tarihli çalışmalarda bile kendisine gönderme yapılan, El Hinnawi tarafından Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) için 1985’de hazırlanan rapordur.¹ Bu rapor, *sorunun*, sadece öğretilerde değil, çevre-

¹ Essam El Hinnawi’nin yazdığı bu rapora (Environmental Refugees. United Nations Environment Programme, Nairobi, 4, 1985), internet dâhil, herhangi bir şekil-

ciler de dâhil, önde gelen çeşitli kuruluşlarca ve resmi düzeylerde ele alınmasında etkili olmuştur. İkincisi, çevresel göçmenlerin sayılarına odaklanan ve dünyanın çeşitli yörelerinde yaşanan çevresel olaylardan hareketle ve değişik yöntemlere başvurmak suretiyle, geleceğe yönelik sayısal tahminlerde bulunan ve bu açıdan giderek artan ürkütücü rakamlara işaret eden çalışmalardır. Bu bağlamda hareket noktası alınarak kendisine sıklıkla gönderme yapılan kişi, konuya ilişkin, adeta seri halinde makaleler yazan Myers'dır.² Çalışmalarında, El-Hinnawi gibi "çevresel mülteci" sözcüğünü kullanmayı tercih eden Myers, 1993 tarihli makalesinde 25 milyon olarak gösterdiği çevre mültecilerinin sayılarının hızlıca artacağını belirtmiş; belli yılları (2010, 2025 gibi) temel alarak bu artışın çeşitli yörelerde (Bengaldeş, Mısır, Çin, Ada Devletleri, Hindistan, Afrika) ve hangi nedenlere (ormansızlaşma, su kıtlığı, küresel ısınma-sera gazı emisyonları- gibi) göre gerçekleşeceği konusunda, rakamlara dayalı tahminler yapmıştır. Yazarın bu bağlamda 2050 yılı için verdiği toplam artış 150 milyondur. Bu tahminler ve dayandıkları yöntemler sorgulansa da³ çevresel sorunlar ve özellikle iklim değişikliği temelindeki risklere maruz olup göç edeceklerin sayılarının, bu tarihte, belirtilen bu sayıdan çok daha fazla olacağına resmi metinlerde⁴ işaret edilmiştir.

Bilimsel ve resmi çalışmaların 2000 öncesine uzanan ve sayıları çok fazla olmayan ilk örnekleri ile sonraki yılları kapsayan ve oldukça fazla bir miktara ulaşanlarına, sadece başlıkları açısından ve topluca göz atıldığında bile, *soruna* ve gelişme seyrine ışık tutacak fikirler bulunabilir. Bunlardan iki, *sorunu* ele almadaki yaklaşım farklılıkları, daha net bir deyişle, *sorunun* hangi bağlamda ve hangi ortam ve nedenlere göre ele alındığıdır. Yukarıda belirtilen öncül nitelikli çalışmalar hariç, 1990 öncesi ile bu yılların ilk yarısına denk gelen çalışmalarda, *sorunun* daha genel konularla (nüfus, nüfustaki hareketlilik-göç-, kalkınma faaliyetleri, arazi kullanımı, çevresel bozulma, güvenlik, siyasal istik-

de erişmek mümkün olmadığından, Cardy (s.2-3) ve Bates'in (s.469-470) ondan aktardığı paragraflar esas alınarak değerlendirmeler yapılmıştır.

² Myers, "Environmental ...", s. 167-169; Myers, "...Globally ...", s. 752-757; Myers, "... Growing ...", s. 610-611.

³ Yazarın çevresel değişikliklerden hareketle sayısal tahminler ortaya koyma yaklaşımı itirazlarla da karşılanmış, bunun çeşitli yönlerden sorunlu olduğu öne sürülmüştür. Bu yönler için bkz. Foresight, s.32.

⁴ UNHCR, The Environment ..., s.5; Kraemer et all, s.2.

rarsızlık ve bunun çevresel nedenleri) ya da somut bazı çevre sorunlarıyla (çölleşme, ormansızlaşma, kuraklık) bağlantılı olarak irdelendiği görülür. Böylece *sorun*, insan yaşamında karşılaşılan, diğer genel ya da özel sorunların bir parçası ya da sonucu olarak dolaylı şekilde ele alınmıştır. *Sorunu*, doğrudan değil de başka sorun alanlarıyla ilişkili bağlamında ele alma şeklindeki bu yaklaşımın ana nedeninin, çevre sorunsalının “diğer sorun alanlarını da nedensel olarak etkileyen, kapsamlı ve bütüncül bir boyut taşıdığı”, o dönemlerde yeterince algılanamaması olduğu söylenebilir. “Önemli çevre sorunları yaşayan bir ülke olmasına karşın, 1991’de Endonezya’daki göçün birdenbire artışının nedenleri araştırılırken, önde gelen bir nüfus bilimcinin bile istihdam bağlantılı güduları ana etken olarak görebilmesi”⁵ de bu bağlamda örnek olarak verilebilir. Ayrıca, başlangıçta, iklim değişikliğinin de başlıbaşına önemli bir sorun olarak değil, diğer genel ve geleneksel sorunların bir parçası olarak ele alınması da diğer bir örnektir.

Yukarıdaki yaklaşımda, sonraki yılların çalışmalarında, özellikle yukarıda belirtilen El-Hinnawi ve Myers’in de katkılarıyla gözlemlenebilen olumlu (doğrudan *soruna* odaklanma anlamında) farklılıklar olacaktır. Bu her iki yazarın, vurguladıkları somut konuların (çevre mültecisi kavramı ve bunların sayılarına ilişkin ürkütücü rakamlar) dışına uzanan bir katkıları da ele aldıkları konuların genel çerçevesini de ortaya koymalarıdır. Myers’in, çözüm açısından “önleyiciliği” vurgulaması ve “sorun büyüdükçe politik çözümlerin yeterli olmayacağına” işaret etmesi⁶ bu bağlamda önemli bir saptamadır. Bu durum, esasında bütün bu bilimsel ve olgusal sürecin, “çevre sorunsalının, ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde “farkedilip algılanması ve çözümü sürecindeki” “dönemsel gelişmelerle” doğrudan bağlantısının bir sonucudur. Bu dönemsel gelişmeler de Birleşmiş Milletler düzeyindeki çevreye ilişkin önemli toplantıların tarihlerine denk gelen, onar yıllık süreçleri içermektedir.⁷ İşte bu süreçte çevresel felaketlerin çarpıcı örneklerinin

⁵ Graema Hugo’dan (“Population Movemens in Indonesia”-paper delivered at the International Conference on Migration, Singapore, 1991-) aktaran Suhrke, s. 475.

⁶ Myers, “Environmental ..”, s. 175-176.

⁷ Bu dönemsel gelişmeler, Birleşmiş Milletler çatısı altında 1972, 1982, 1992,2002, 2012 yıllarında düzenlenen çevre konferanslarında benimsenen belgelerin ve bunların uygulanmasının ışığında yön almıştır. Siyasal iktidarları (hükümetleri) ve bunların arkasındaki iş çevrelerini bu konferanslara zorlayan itici güç, “çevre felaketleri, çevreciler ve bilim insanları üçgenindeki” etkileşimdir. Bu yorum ve

yaşanmasına, ozon tabakasındaki incelmenin bilimsel açıdan net olarak gösterilmesine ve bunun iklim değişikliği ile ilişkisinin belirlenmesine koşut olarak çevre sorunsalının ciddiyeti anlaşıldıkça, doğrudan çevre kavramı ve onun unsurlarını (iklim gibi) odak alan çalışmalar artmıştır. İklim mültecileri ya da iklim göçmenleri sözcüklerinin, giderek daha çok sayıda çalışmada ana başlık olarak kullanılması da aynı olguya dayandırılabilir. İklim değişikliğinin coğrafi olarak kendiliğinden gelişmeyip insan kaynaklı olduğunun, bizzat hükümetlerarası bilimsel organlarca, tespitinin ardından, sorunu çözmeye ilişkin BM düzeyindeki çabalar, özellikle yıllık konferanslar düzeyinde yoğunlaştırılmış; iklim değişikliği yüzünden “yaşam alanlarının dünyanın çeşitli yörelerinde sular altında kalması” şeklindeki çarpıcı somut sonuçlar da dikkatleri ister istemez doğrudan iklim değişikliğine çekmiştir.

Bu makalenin amacı, *sorun* ve çözümü hakkında ileri sürülen görüş ve önerilerin neler olduğunu da içeren, tasviri nitelikli ayrıntılı açıklamalar yapmak değildir. Amaç, hem, aşağıda makro ve mikro boyutları vurgulanacak olan *sorun* alanına hem de çözüme ilişkin tüm önemli konuları “çevre hukukunun özgünlüğü” çerçevesinde ortaya koymak; böylece, üzerinde gerekli-yeterli- şekilde durulmayan yönleri de bütünsel çerçevede vurgulamaktır. *Sorunun* belli bir ya da birkaç somut boyutu hakkında odaklanmaktan kaçınarak onun tüm yönleriyle ortaya konulması, onu doğru ve tam olarak algılamak için şarttır. Çözüm için etkili önerilerin geliştirilmesi ve mevcut önerilerin doğru şekilde değerlendirilmesi de ancak böyle bir algılama ile mümkündür. “Çevre hukukunun özgünlüğü”, onun çevre sorunsalına yanıt verme amaç ve hedefinin bir ürünü olmasından kaynaklanır. Bu sorunsal da kapitalist sistemi ve bu bağlamda insanoglunun yüzyıllardır oluşturduğu bütün yerleşik değer ve kuralları, ekoloji biliminin verileri temelinde sorgulamaya açmıştır. Böylece, çevre hukukunun özgünlüğünden kasıt, onun ekoloji biliminin yadsınamaz gerçeklerinden hareket edilerek ortaya çıkıp gelişmesi; amacı ile tüm kavram, ilke ve araçlarının da bu temelde belirlenmesidir ki bütünsellik özelliği de bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Kısacası, bu özgünlükteki odak noktası, çevre sorunsalının, “mevcut-yerleşmiş- geleneksel” “sistemi-kapitalizmi- ve onun

sürece ilişkin geniş açıklama için bk. Turgut, Çevre Politikası ve..., s.17-29, Turgut, “The Influence ..”, s.113-115.

yarattığı uygarlığı; etik dâhil, bütün bilim dallarını” sorgulamasının çevre hukuku için de geçerli olmasıdır.⁸ Dolayısıyla, bu makalede çevresel göç sorunu ve onun çözümüne ilişkin görüş ve öneriler böyle bir ana çerçeveye içinde irdelenecektir. Bu irdelenenin ortaya koyacağı sav; *sorunun*, hemen aşağıda belirtilecek olan, makro ve mikro boyutları, böyle bir özgünlükten hareketle birlikte değerlendirilip bunun gerektirdiği önlemler, devletler ve kapitalizme yön veren iş ve finans çevreleri tarafından alınmadığı takdirde, mevcut küresel girişimlerin sonuç vermeyeceğidir.

II. ÇEVRESEL GÖÇ VE ÇEVRE GÖÇMENLERİ SORUNU

A. SORUNUN KAPSAMI VE NİTELİKLERİ

1. Sorun Alanı: *Sorunun* özü, bazı insanların (bireyler, ya da aile ve kabile gibi topluluklar), aşağıda belirtilen çevresel nedenlerle yaşadıkları ortamları terk etmek ya da terki tercih etmek zorunda kalmalarıdır. Çünkü yaşam için zorunlu olan temel gereksinimlerin (barınma, beslenme, sağlık gibi) bu ortamlarda, kısa ve/veya uzun dönemde karşılanması artık mümkün olamamaktadır (evlerin, yaşam kaynaklarının, sosyal ve kültürel kaynakların kaybolması ya da kaybolma riski altında olması). Yaşam ortamlarının yaşanılmaz hale gelmesi, nedenlere bağlı olarak ani ya da uzun vadede gerçekleştiğinden, yaşanan yerleri terk de buna bağlı olarak sürekli ya da geçici olabilmektedir. Bu terk zorunluluğu, yeni yaşam ortamları arama, bu ortamlardaki koşulların elverişliliği, koşullara uyum gibi konulardaki bir dizi başka sorunu da beraberinde getirmektedir. Böylece, esasen küresel niteliği gereği kapsamlı olan sorun, ister istemez iyice genişlemekte, buna koşut olarak karmaşıklığı ve disiplinlerarası niteliği de artmaktadır. *Sorunun* ciddiyeti ile karmaşıklığı, göçün yığınlar halinde olmasına ve göçmenlerin durumlarındaki farklılıklara göre artmaktadır. Bazı göçerler açısından, geldikleri yaşam ortamları tamamen bozulduğu için, geri dönememe durumunun ortaya çıkması bu bağlamdaki bir farklılıktır.

⁸ Bu yorum için bkz. Turgut, Çevre Politikası ve ..., s.78-82; Turgut, “Çevre Hukukunun Temel ..”, s.15-18; Turgut, “The Influence ..”, s.113-115; Turgut, Çevre Hakkı-Kuramsal ..”, s.22-23 (bu yorum Turgut’un bütün söylem ve konferanslarında ve sunduğu bildirilerin tartışma kısımlarında da ortaya konulmuştur).

2. Küresellik: *Sorunun* kapsayıcılığını ve çok boyutluluğunu artıran bir özellik, onun çeşitli açılardan küresel oluşudur. Bir kere, *sorun* ölçüsü ve nitelikleri farklı olmakla birlikte, dünyanın her yöresinde yaşanmaktadır. Çevresel göçün çoğunluğu, mevcut göstergelere göre, gelişmekte olan ülkelerde (özellikle Afrika ve Asya kıtasındaki ülkeler) yaşanmakta ise de gelişmiş ülkeler de fiilen ya da potansiyel olarak bu sorunun içindedirler.⁹ Çünkü çevresel bozulma ve iklim değişikliğinin etkileri coğrafi sınır tanımamaktadır. Nitekim bazı ülkeleri ve kıtaları inceleyen raporlar¹⁰ dışında, bütün ülkeleri ele alan Birleşmiş Milletler kaynaklı bilimsel raporlarda, özellikle iklim değişikliğinin risklerine maruz kalan ve kalacak ülkeler ile maruziyet nedenleri ve dereceleri gösterilirken, gelişmiş ülkelere de örnekler verilmiştir. Türkiye bu risk tablosunda, iklim değişikliğinin etkilerine yüksek derecede maruz olan ülkeler arasında gösterilmektedir. Resmi raporlardaki verilerde, iklim değişikliği açısından mevcut etkiler ve yıllara göre etkilenebilirlik durumları ortaya konulmuştur. Özellikle kuraklık ile aşırı yağışlara bağlı sellerin ilk sıralarda yer aldığı olumsuz sonuçlar arasında, tropik günler, yangınlar ve kullanım suyu kıtlığı gibi diğerleri de bulunmaktadır.¹¹ Raporlarda değinilmeyen ve sıklıkla yaşanan sellerden de bağımsız düşünülemez bir durum da çevresel etki değerlendirilmesinin etkili şekilde yapılmadığı hidroelektrik santral ve maden arama faaliyetleri yüzünden, bu bölgelerdeki yöre halklarının “yaşam alanlarının zaman içinde yok olması” ve olası göç riskidir. Ayrıca, Türkiye, iklim değişikliğinin komşu ülkelerdeki büyük riskleri düşünlüğünde, transit ve misafir ülke olma açısından da *sorunun* büyük ölçüde içindedir. Bu tehditin başta gelen kaynağı, özellikle kuraklık ve su kıtlığı sorunlarının acil boyutlarda yaşanacağını gösterildiği Orta Doğu ülkeleridir.

⁹ Örnek vermek gerekirse, 2015 yılındaki sıcak hava dalgaları -heatwaves- Güney Asya gibi Fransa'yı da etkilemiştir. Bkz. Black, Heavy Weather ..., s.8.

¹⁰ Asya ve Pasifik ülkelerine yönelik riskler ile göçler ile bağlantıları bizzat Asya Kalkınma Bankası tarafından hazırlanan bir raporda ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Bkz. ADB.

¹¹ Dönemlere göre yapılan mevcut ve beklenebilir etkiler hakkında 2016'da hazırlanan rapordaki geniş açıklamalar için bkz. ÇŞB, s.153-176. Ayrıca risk derecelerinin bölgelere ve kentlere göre değişikliğini gösteren daha kısa açıklamalar için bkz. DSI, TİDUSEP.

Küresellik açısından yapılacak bir başka saptama da *sorunu* henüz, özellikle Asya ve Afrika'daki gelişmekte olan ülkelere oranla, daha sınırlı yaşasalar da onun nedenlerini büyük ölçüde yaratanlar olma sıfatlarıyla, kısaca *tarihsel sorumlulukları* nedeniyle (iklim değişikliğine yol açan seragazi salımlarının -emisyollarının- bu ülkelerden yayılması örneği), gelişmiş ülkelerin konunun bizzat odağında olduklarıdır. Nihayet, *sorundan* etkilenme ve onun çözümüne ilişkin hak ve yükümlülükler, sadece göçmenler için değil, köken ülke (vatandaşı olunan ülke), transit ülke ve misafir ülkeler için de geçerlidir. Çünkü gidilen yerler, göçün nedenine ve diğer koşullara bağlı olarak aynı ülke içindeki başka yöreler ile sınırdaş ya da diğer ülkeler olabilmektedir. Dahası, sorunun nedenlerinin devam ettiği ve bunları önlemeyecek etkili çözümlerin yokluğu düşünüldüğünde, henüz bu soruna uzak gibi gözükten ülkeler bile potansiyel olarak *sorunun* içindedirler. *Sorunun* bireysel ve ülkesel çabaların dışında, değişik konumlardaki (öğreti, sivil toplum örgütleri, resmi kurumlar) küresel ve bölgesel nitelikli çok sayıda ortak çalışmada; hatta çeşitli ülkelerin birlikte hazırladıkları (Nansen Girişimi örneği¹²) metinlerde işlenmesi de konunun küreselliğinin (hiçbir ülkenin bundan kaçamayacağı) ve öneminin yadsınmazlığının bir göstergesidir.

3. Adalet Boyutu: *Sorunun* kapsamındaki, önemli ve konuya ilişkin çalışmalarda genelde gözardı edilen bir boyut da onun genelde adalet ve özelde çevresel adaletsizlik ile olan yakın ilişkisidir. Çevre sorunsalının hem ortaya çıkışında hem de onunla mücadele (sonuçlarını giderme ve önleme) çerçevesinde, adalet- hakkaniyet- sosyal adalet kavramlarına ters düşen durumlar gözükmüştür.¹³ Bu çerçevede yapılabilecek en genel saptama, çevre sorunsalına sebep olmada katkılarının çok fazla olmasına karşın, bazı sosyal gruplar (sanayiciler gibi) ve çok uluslu şirketler ile gelişmiş ülkelerin hem bu bozulma sü-

¹² Bkz. Kaynakça Nanten Initiative (Nanten Girişimi Norveç hükümetinin, iklim değişikliği yüzünden yerinden olanlar konusunda, 2011'de düzenlediği konferansın ardından diğer devletlerin de katılımıyla, sonraki yıllarda, hükümetlerarası bir boyuta ulaşmıştır. Yeni bir hukuki metin yerine mevcutların uygulanması için siyasal uzlaşmayı sağlamaya odaklanmış ve bu temelde taslak koruma gündemi hazırlamıştır).

¹³ Adalet boyutuna ilişkin belirlemeler için bk. Turgut, Çevre Politikası ve ...,s.13-17 (Adalet boyutuna vurgulamalar bu kitapta ele alınan çeşitli konularda da görülebilir).

recinde büyük menfaatler sağlamaları hem de bu sorunsalın olumsuz sonuçlarından daha az etkilenmeleridir (sağlıklı yerlerde oturma, organik gıdalarla beslenme¹⁴ ya da olumsuz etkileri giderebilecek mali- teknik kaynaklara sahip olma gibi). Bu genel olguya ek olarak yine aynı kesimlerin politika ve eylemlerinden kaynaklanan ve geniş kitleleri hedef alan daha somut gerçeklerle birlikte “çevresel adaletsizlik” kavramı net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çevresel tehditlere maruz kalma açısından, karar alım sürecinde veya çevre mevzuatının uygulanmasında, bazı kesimleri mağdur etme ya da dışlama şeklinde görülen bu somut gerçekler “çevresel sömürgecilik” ve “çevresel ırkçılık” kavramlarına konu olmuştur. İlkinde, tehlikeli tesis, faaliyet ya da atıklar ve/veya kirlilik giderici tesisler için az gelişmiş ülkelerin; ülke içinde de ekonomik ve politik açıdan güçsüzlerin (düşük gelirli, direnç ve eğitim düzeyi zayıf olanlar) yaşadıkları yerlere yakın alanların seçilmesi söz konusudur. Böyle bir politikanın uygulanmasında siyahiler ile yerli kabileler gibi azınlıkların hedef alınması durumu da çevresel ırkçılık olarak anılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri’nde resmi kuruluşların raporlarına da konu olmasına ve yasal önlemlerle de düzeltilmeye çalışılmasına¹⁵ karşın, yeni çalışmalarda, sorunun halen devam ettiğine işaret edilmiştir.¹⁶

Çevresel adaletle ilgili bu sorunlar, çevre sorunsalının somut sonuçlarından birisi olması nedeniyle, çevre göçü ve göçmenleri sorununda da söz konusudur. Bir kere, çevre göçüne yol açan başlıca nedenler arasında gösterilen durumların (nükleer kazalar gibi çevre felaketleri ile çevrenin zaman içinde yavaş yavaş bozulmasıyla yaşam alanlarının yaşanamaz hale gelmesi) çevresel sömürgecilik ve çevresel ırkçılık kapsamındaki uygulamalardan bağımsız düşünülemez. Çevresel göçün, çoğunlukla, sanayileşmeden en az pay almış, yeniden yerleşme için gerekli olan alt yapı ve kaynaklardan yoksun ve üstelik atmosferdeki karbon dioksit artışında en az payı olan ülkelerde yaşanması bunun açık göstergesidir. Ayrıca, göçmenlerin, evlerinin ve işlerinin yanı sıra kültürel kimliklerinin yok olması da bu bağlamdaki önemli bir olumsuzluktur.

¹⁴ Bk. Phaelke, s.356.

¹⁵ Houdyshell, s. 3-6.

¹⁶ Bu saptama için bk. Badrinarayana, s.85.

4. Çevre Güvenliği: *Sorunun* odağında yer almamakla birlikte kapsamına giren ve çözüm çabalarının yetersiz olması halinde giderek genişleyecek diğer bir boyut çevre güvenliğidir. Bu kavrama, göçmenlerin gittikleri yerde yarattıkları çok boyutlu güvenlik sorunlarının bir parçası olarak ya da başlıbaşına işaret edilmektedir.¹⁷ Hem kuramsal açıdan¹⁸ hem de bizzat yaşanmış olaylar¹⁹ etrafında ortaya konulan çevre güvenliği sorununda, gidilen yerlerdeki doğal kaynaklara, göçmenlerin gereksinimlerini (yakıt, barınak, tarım) karşılamak için yapılan baskının yarattığı çevresel bozulmalar (ormansızlaşma, toprak erozyonu, su kirliliği) söz konusudur. Bu baskı, belli ölçüde transit ülkeler, ağırlıklı olarak gidilen ülkeler açısından görülmekte olup, bozulmaların giderek artması halinde çevresel göç durumu ile karşı karşıya kalınmaktadır. Böylece, genelde göçün çevresel bozulmaya yol açması, çevresel bozulmanın da tekrar göçe (bu kez çevresel göç) sebep olması şeklinde bir tür kısır döngü oluşmaktadır. Baskı durumunun çevre göçmenleri nedeniyle gözükmesi halinde ise çevresel göçün tekrarlanması durumu yaşanacağından, bu döngünün boyutu büyümektedir.

5. Sorunun Bütünselliği- Makro ve Mikro Boyutlar: *Sorunun*, aşağıda nedenleri incelendiğinde daha iyi görülecek olan, bu çok boyutluluğunu, ayrıntılarda boğularak özü kaybetmemek için, birbirine sıkı sıkıya bağlı olan *iki ana odakta* toplamak gerekir. Kuramsal ve olgusal çerçevedeki ilk aşamayı “makro boyut” oluşturmakta olup, burada, çevresel göçün kökenindeki nedenler ile devletlerin ve küresel kuruluşların bu bağlamdaki yükümlülükleri yer almaktadır. Kökendeki nedenler kavramı *Sorunu* doğrudan çevre sorunsalının geniş kapsamına bağlamaktadır. Böylece bu süreçte ön planda tutulması gereken yaklaşım da doğal olarak önleyicilik olmaktadır. Sonrasındaki aşamayı “mikro boyut” oluşturur ve burada, göç durumuna ve göçmenlere onların geldikleri, geçecekleri ve gidecekleri ülkelere ilişkin somut sorunlar ve bunların azaltılması ve giderilmesi yer almaktadır; nedenleri hesaba katmaksızın göçün kendisini önlemeye çalışma da bu aşamada

¹⁷ Bkz. Johnson, s.222-230.

¹⁸ Bkz. McCue, s.163-164; IOM, Discussion .., s.3-4; Johnson, s. 240-242.

¹⁹ Tanzanya örneği (1990 başlarında, komşu ülkelerden binlerce göçmeni misafir etmenin yol açtığı çevresel bozulmalar) çerçevesindeki açıklama için bkz. Johnson, s.241-242.

gözükmektedir. Bu sorunlar, göçmenlerin mağduriyet konumlarına ve nedenlerine, risklerin niteliğine ve derecesine, sürece dâhil olan devletlerin politik ve ekonomik durumlarına bağlı olarak karmaşık ve çok yönlü boyutlara ulaşmaktadır. Bu aşamada çözüm açısından ön plana çıkan yaklaşım giderici olmamaktadır. Ancak konuya kuramsal açıdan yaklaşıldığında, makro boyutla yakın ilişkisi bir yana, mikro boyutun kendi içindeki kapsayıcılığı, ister istemez gidericilikten önleyiciliğe kaymayı gerektirmektedir. Böyle bir kayış kuşkusuz *soruna* etkili çözümler bulmada yararlı olacaktır. Ancak, önemli olan bu olgunun pratikte karar verici ve uygulayıcı resmi çevreler tarafından ne ölçüde dikkate alınıp uygulanacağıdır. Nitekim bu gerçek dikkate alındığında, göçün, nedenleri sorgulanmaksızın önlenmeye çalışılmasının doğru bir yaklaşım olmadığı görülecektir.

Kısaca vurgulanırsa, makro boyuttaki önleme ilkesinin gereği yapılmadığı takdirde, sonraki aşamadaki (mikro boyuta ilişkin) girişimler *sorunun* büyümesini engelleyemeyecektir. *Sorun* büyüdükçe mağduriyet durumları aciliyet kazanacağından, sadece bunlara yönelik kısa vadeli önlemler üzerinde odaklanma kaçınılmaz olacak, böylece önleyiciliği sağlama hedefinden iyice uzaklaşılacaktır. Kısa vadeli ve somut önlemlerin de devletlerin menfaatleri temelinde politik dürtülerle alınması, bu kısır döngü durumunu artıracaktır.

B. SORUNUN NEDENLERİ

1. Nedenler: En geniş anlamıyla çevrenin unsurlarındaki olumsuz değişiklikler (kısaca çevrenin bozulması) asıl nedeni oluşturacaktır. Genel nitelikli bu saptama açısından bir tereddüt olmadığı gibi, durum, çeşitli somut nedenler temelinde ön plana çıkan örnekler verilip ayrımlar yapılarak daha açık hale getirilebilmektedir. Resmi belgelerde ve öğretilerde, nedenler konusunda, çoğunlukla yapılan ayırım ikili olup, yavaş yavaş gelişen olaylar (*slow onset events*) ile aşırı hava olayları olarak da tanımlanan, aniden gözükken olaylar (*rapid onset events*) şeklindedir. İlkinde, çevrede zaman içinde adım adım, birbirlerini katlayarak oluşan olumsuzluklar (çevre sorunlarının zaman içinde birikmesiyle görülen bozulmalar: çölleşme, biyolojik çeşitlilik kaybı, arazi ve orman kayıpları, buzulların erimesi, sıcaklık ve deniz seviyesinin yükselmesi, tuzlanma); ikincisinde ise, birdenbire ortaya çıkan olaylar (kuraklık, sıcak hava dalgaları, fırtınalar, seller, tropik

hortumlar ..) söz konusudur.²⁰ Bu ayırım, iklim değişikliğini ön plana çıkarmak suretiyle, “iklim değişikliğinin yarattığı olaylar” ile “uzun vadeli çevresel bozulma”²¹ şeklinde de yapılmaktadır. Ancak burada verilen örnekler ilk ayırımdakilerle örtüşmemektedir. Çünkü ilk grupta sayılan bazı olaylar (çölleşme, kuraklık gibi) “iklim değişikliği ile bağlantılarından” hareketle, “kesişen sorunlar” sayılmış; bunlar, özellikle sera gazı emisyonlarından ileri gelmiş ya da onların etkisiyle yoğunlaşmış ise, iklim değişikliğinin neden olduğu olaylar²² grubunda ele alınmıştır. Bazı yaklaşımlarda²³ ise, genelde ikili ayırım (uzun vadeli bozulma ile ani çevresel yıkımlar) esas alınmakla birlikte, hem zaman içinde gelişebilmeleri hem de aniden gözükülebilmeleri nedeniyle, “kazaları-felaketleri-”²⁴ ayrıca belirtme gereği duyulmuştur. Göç sorununa genelde çözüm bulma amacıyla, Birleşmiş Milletler önderliğinde süregelen hükümetlerarası görüşmeler sonucunda hazırlanan en yeni metinde de (kısa adıyla Göç Konusunda Küresel Anlaşma -*Global Compact for Migration-GCM*²⁵) nedenlere yönelik bir sınırlama yapılmamıştır. Burada, herhangi bir açıklama yapılmamakla birlikte, “doğal felaketler, iklim değişikliğinin olumsuz etkileri ve çevresel bozulma” ifadesi, amaç ile ilgili ara başlıkta ve açıklamalarda esas alınmıştır. Ancak, aşağıda (IV. D) daha ayrıntılı şekilde irdelenecek bu anlaşmanın hem çevresel göçü özel olarak ele almaması hem de göçmenlerin uluslararası hukuktaki mülteci statüsünden yararlanabilmeleri açısından, mevcut uygulamayı değiştirecek bir yenilik getirmemesi nedeniyle, bu

²⁰ Buradaki örnekler için bkz. UNFCCC, *Online Guide* .. s. 5; UNFCCC, Technical Paper, s.6-10.

²¹ Bush, s.555.

²² Bush, s.555.

²³ Mc Cue, s.160-163.

²⁴ Burada söz edilen kazalar, somut çevre sorunları kapsamında çevre felaketleri olarak anılan, tankerlerden ya da endüstriyel tesislerden (fabrikalar, nükleer santraller) kaynaklanan, büyük ölçekli trajik sonuçları olan olaylardır (Çernobil ve Fukushima nükleer enerji tesislerindeki patlamalar, Alaska’da Exxon Waldez tankerindeki petrol sızıntısı, Bhopal -Hindistan- ilaç fabrikasındaki kimyasal sızıntı gibi). Diğer örnekler ve nedenler için bkz. Turgut, Çevre Politikası ve .., s.18-19 ve dipnot 65-69. Bunların çevre göçmenleri ile ilişkilendirilen somut örnek ve sonuçları için bkz. Bates, s. 469-471. Ayrıca çevre bağlantılı felaketlerin, teknolojik, ekonomik, doğal ve siyasal niteliklerine göre yapılmış bir tipolojisi için bkz. Johnson, s. 248.

²⁵ Bu anlaşmanın tam adı, Güvenli, Düzgün ve Düzenli bir Göç Hakkında Küresel Anlaşmadır (Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration). Bkz. UN, GCM.

durumun özel- önemli- bir anlam taşıdığı söylenemez.

Nedenlerden hareketle yapılan ayırımlar konusunda, daha fazla ayrıntıya girmeksizin yapılması gereken genel saptama, çeşitli görüşlerden birini ötekine tercih etmenin, diğer bir deyişle, sorunun çözümü için tek başına belli bir ayırımı esas almanın, ekoloji biliminin ekosistem kavramına dayanan verileri karşısında, mümkün ve doğru olmayacağıdır. Çünkü çevre sorunları, çevrenin unsurlarını birbirinden ayırt etmenin olanaksızlığı nedeniyle, hem birbirlerine hem de diğer sorunlara bağlıdır.²⁶ Böylece nedensel faktörlerin karşılıklı olarak birbirlerine bağımlılığı, sebeplerin ve sonuçların da içiçe geçmesini beraberinde getirmektedir. Felaketlerin doğal olanlarını (*natural disasters*) insan kaynaklı olanlardan (*man-made or anthropogenic disasters*) ayırma çabaları olmakla birlikte, ikisinin de etkileşimiyle ortaya çıkan durumlar da olabildiğinden, bu ikisi arasında net bir ayırımın mümkün olamaması da bu yüzdendir. Aniden ortaya çıkan ve genelde “doğal felaket” sayılan olayların, çevrede zamanla ortaya çıkan olumsuz değişikliklerden ve bunlara sebep olan kalkınma faaliyetlerinden soyutlanamadığı görülmüştür. Yağmurun getirdiği seller “doğal olay” sayılmakla birlikte, bunların etkisinin kalkınma faaliyetleri nedeniyle felaket boyutuna ulaşması²⁷ bu durumun yaşanmış²⁸ somut örneğidir. Kaldı ki son yıllarda yapılan bilimsel araştırmaların çoğunluğunda, “doğal felaketlerin büyük ölçüde iklim değişikliğine bağlı olduğu” görüşü paylaşılmıştır.²⁹ Ayırım için iklim değişikliğini temel ölçüt olarak kullanmak da aynı gerekçeyle elverişli ve gerçekçi olmamaktadır. Ormansızlaşmanın hem iklim değişikliğine yol açması hem de onun bir sonucu olması bu bağlamdaki bir örnektir.

Nedenler ve bunlara dayalı ayırımlar konusunda göze alınması gerekli diğer olgular da vardır. Bunlardan birisi, genelde çevre sorunlarına çözüm için uygulanan bazı politikaların da göç durumunu ortaya çıkarabilmesidir ki bunların önemli bir kısmı, *sorunun*, yukarıda

²⁶ Turgut, Çevre Politikası ve.., s.10-11.

²⁷ Bkz. Bates, s. 471.

²⁸ 1988’de Bengaldeş’teki sel felaketi için böyle bir değerlendirme yapılmıştır. Bk. Mc Cue, s. 160.

²⁹ Bu sonuç 2017’deki bir raporda belirtilmiştir. Rapor için bkz. Black, Heavy Weather ...

(II. A) ele alınan çevresel adalet boyutuyla ilgilidir. Bazı çalışmalarda³⁰ dikkat çekilen önemli bir neden de geniş ve büyük ölçekli yenilenebilir enerji projeleri ile seragazi emisyonlarına çare olarak geliştirilen önlemlerden olan “yeniden ormanlaştırmanın” yol açtığı göçlerdir. Hiroelektrik santraller gibi yenilenebilir enerji girişimleri açısından durumu daha da olumsuz kılacak boyut, ülkemiz için yukarıda belirtildiği gibi, bunların çevre mevzuatının gerekleri (çevresel etki değerlendirmesi gibi) tam olarak yerine getirilmeden gerçekleştirilmesidir. Bunun sonucu, ırmaklar ve onlarla varolabilen diğer doğal kaynakların yok olma tehlikesine, dolayısıyla, yaşamlarını bunlara bağlı olarak sürdüren yerel halkın da göç riskine maruz kalmasıdır.³¹

2. Nedensellik: Yukarıdaki olgusal ve bilimsel gerçekler temelinde, nedenlerle sonuçlar arasındaki bağlantılar (hukuktaki adıyla illiyet bağı-nedensellik ilişkisi-) üzerinde gerçekçi irdeleme yapmak kaçınılmaz olarak ön plana çıkmıştır. Nedenselliğe ilişkin rasyonel ve politik dürtülerden uzak saptamalar yapmak, çözüm açısından etkili önerileri geliştirip önlemleri almak için de zorunludur. Bu yüzden bu bağlamdaki kuşkuları ve çıkmaz oluşturabilecek durumları irdelemek kaçınılmazdır. *Sorun* hakkında tereddüt yaratan ve karmaşıklığı ve çözümdeki güçlüğü arttıran temel etken, her bir nedenin sonuç üzerinde ne ölçüde etki yaptığının tespitindeki güçlüktür. Nitekim konu hakkındaki farklı görüşler de bu noktada yoğunlaşmıştır. Genelde, çevresel bozulma ile sonuç (göç) arasında doğrudan bir bağlantının varlığını savunan görüş ile böyle kesin yargılara varmanın (çevresel bozulmanın tek başına göç sorununu yarattığını söylemenin) mümkün olamayacağı görüşü karşı karşıya gelmektedir.³² Birinci görüş kapsamında,³³ su baskınları, kuraklıklar, ormansızlaşma ve deniz seviyesinin yükselişi gibi doğal sayılamayan ve dünyanın çeşitli yörelerinde yaşanmış felaketler örnek alınmakta; ancak ayrıntılı ve nedenselliği, somut verilere göre, birebir göstermeye yönelik irdelemeler yapılmaksızın göç so-

³⁰ Greenpeace, s.18.

³¹ Bazı çalışmalarda değinilen (UNHCR, The Environment .., s. 5.) iklim değişikliğine uyum çabalarındaki yanlış uygulamaların yol açtığı olumsuzluklar da bu bağlamdaki örneklerdendir.

³² Maksimalistler diye anılan birinci görüş ile Minimalistler denilen ikinci görüş ve bunları savunanlar konusunda geniş açıklama için bkz. Suhrke, s.474-80. Aynı konuda bkz.Singh, s.66 ve Morrissey, s.39-41.

³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Suhrke, s. 477-78.

rununun varlığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bunda, görüşün temelinde “çevresel bozulma” kavramından hareket edilmesinin ve bu kavramın da ister istemez çok geniş bir anlam taşımasının, dolayısıyla, böyle bir boyutun ortaya çıkan sonuçtan net olarak dışlanamayacağı gerçeğinin etkisi vardır.³⁴ Bu görüşte nedensellik açısından gözlenebilen genel ve geniş yaklaşım, *sorunu* göstermek için kullanılan kavrama da yansımış gözükmektedir. Çünkü aşağıda kavram başlığında belirtileceği gibi, sonraları oldukça itiraz toplayan “çevre mültecisi” sözcüğü, bu görüşü savunanlarca esas alınmıştır.

İkinci görüş kapsamında, çevresel bozulma ile sonuç arasındaki ilişkide sosyal ve ekonomik faktörler de ele alınmaktadır. Ancak bu ele almada iki farklı eğilim olduğu söylenebilir. İlkinde, sosyal ve ekonomik faktörlere dikkat çekilmekle birlikte, çevresel bozulmanın bunlardaki rolü de hesaba katılmaktadır ki bu durum, bu değerlendirmeleri yukarıdaki görüşe yaklaştırmaktadır. Somutlaştırılırsa, çevresel bozulmanın sosyo-ekonomik düzeylerde sebep olduğu olumsuzluklar yüzünden göç sonucunun doğduğunu, gelişmekte olan ülkelerdeki örneklerle de gönderme yaparak belirten sav³⁵ bu niteliktedir. Bu görüşün daha somut bir örneği, fakirliğin sosyo-ekonomik bir etken olarak göç sebebi olacağını kabul etmekle birlikte bunun kökenindeki etken olarak çevresel bozulmaya dikkat çeken görüştür.³⁶ Görünüşte sosyal, ekonomik, hatta siyasal nedenlere dayalı sayılan bazı göçlerin temelinde, doğal kaynaklara yapılan baskının olduğu, 1990’ların başında ve öncesindeki çeşitli raporlarda³⁷ da gösterilmiştir. İkinci eğilimde ise, sosyo-ekonomik faktörleri çevresel olanlardan daha bağımsız olarak değerlendirme ve onlara önemli bir yer verme çabası görülür. Somutlaştırılırsa, fakirlik burada başlıbaşına bir neden olarak sayılmakta, çevresel bozulmanın buna etkisi, temelde yatan etken değil de “iklim değişikliğinin bunu artırdığı”³⁸ tarzında ele alınmaktadır. Daha çok resmi yaklaşımlarda geçerli olan bu eğilimi yansıtan bir metinde,³⁹ bazı istisnalar (küçük ada devletlerindeki deniz seviyesinin yükselme-

³⁴ El Hinnawi tarafından yazılan rapor (bkz.yukarıda giriş kısmı) buna örnek verilebilir.

³⁵ Suhrke, s.475-77.

³⁶ Myers, “..Globally ..”, s.752.

³⁷ Bunlar için bk. Cardy, s. 6.

³⁸ McAdam, “Swimming..”, s. 13.

³⁹ EC, Staff Working .., s.7-8.

si gibi) dışında, çevresel bozulma ile göç arasında, otomatik, açık-seçik bir bağlantı kurmanın, çevresel faktörler ile diğerleri arasında karmaşık ilişkilerin varlığı nedeniyle, doğru ve mümkün olmayacağına dikkat çekilmiştir. Raporlar düzeyinde, ayrıntılı bir analizde de,⁴⁰ diğer faktörler konusuna, sosyal (eğitim, aile yükümlülükleri gibi), siyasal (ayrımcılık, özgürlük, baskı gibi), ekonomik (istihdam, ücret, üretim-tüketim gibi), nüfussal (nüfus yoğunluğu gibi) etkenler şeklinde açıklık getirilmiş; belirleyicilik açısından en fazla ağırlık ekonomik etkenlere verilmiştir.

İkinci görüşte ortaya konulan bazı gerçekler, nedensellik açısından net bir belirlenimin güç olduğunu göstermektedir. Ancak bu saptamayı dayanak alarak, sadece nedenselliğin açıkça belirlenebildiği durumlarda yoğunlaşıp diğerlerinin ihmal edilmesi ya da politik amaçların etkisiyle sosyo-ekonomik etkenlere ağırlık verilmesi halinde; sorunun bütünselliği gözardı edileceği için, doğru, elverişli ve etkili analizler yapılamayacak bu tür çözümler geliştirilemeyecektir. Böyle bir sonucu önlemek için, *sorunun*, nedenselliğin geniş çerçevesi içinde ele alınması, somut boyutların da bundan kopuk olmadan irdelenmesi gerekir. Nitekim bazı ilk dönem çalışmalarında öne sürülen⁴¹ ve son yılların resmi düzeydeki çabalarında⁴² da yinelenen, “sorunu kalkınma ile birlikte çok daha geniş çerçevede değerlendirme” şeklinde özetlenebilecek yaklaşımın bu bağlamda umut verdiği söylenebilir. Ancak buradaki önemli nokta, “kalkınma”nın klasik-geleneksel anlamıyla değil, “sürdürülebilir kalkınma” kavramı kapsamında yorumlanmasıdır. Ne var ki bu kavramın, aşağıda sonuç kısmında vurgulanacağı gibi, gerektiği gibi yorumlanıp uygulandığını söylemek güçtür. Öte yandan, çevre hukukunun ihtiyat ilkesi de nedensellik konusundaki değerlendirmelerde gözetilmelidir. Konuya ait çalışmalarda vurgulanması ihmal edilen bu ilke,⁴³ riskler ve göç arasındaki nedenselliğin net şekilde kurulamadığı (bu bağlamda “bilimsel belirsizlik” denilen olgunun devreye girdiği) hallerde bile, risklerin önlenmesine ilişkin gerekli tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir.

⁴⁰ Foresight, s.11-12, 33.

⁴¹ Bkz. Suhrke (s.494-495) ve Cardy'nin (s.12) yaklaşımları.

⁴² UN, GCM.

⁴³ Bkz. Turgut, Çevre Politikası ve .., s. 210-212, 205-206.

III. KAVRAM VE TANIM KARMAŞASI

A. Kavram Çokluğu

Kavram-terim ve tanım konusu, *sorunun* hem esasında ve ortaya konulmasındaki hem de çözüm girişimlerindeki tartışmanın odağını oluşturmuştur. Bu olgu, Avrupa Birliği'nde ve uluslararası düzeyde, *soruna* henüz hukuki bir çözüm bulunamamasının da temel etkeni olarak gösterilmektedir ki bu sav, devletler ile bölgesel ve evrensel siyasal otoritelerin ve uluslararası iş ve finans çevrelerinin gerçek iradeleri (*sorunu* çözmeye ne ölçüde ciddi ve istekli oldukları) açısından tartışmaya açıktır. Kavram ve tanım karmaşası, *sorunun* nedenleri ve boyutları bakımından kapsamlı oluşunun beraberinde getirdiği bir sonuçtur.

Günlük söylemde mülteci ve göçmen kelimeleri, aralarındaki pozitif hukuktan kaynaklanan ince ayırım dikkate alınmadan, birbirlerinin yerine kullanılabilmekte ve bunda da bir olumsuzluk görülmeyebilmektedir. Ancak, ortada hukuki ve politik açılardan çözülmesi gerekli bir sorun söz konusu olunca, ilk planda, kavramın netleştirilmesi gerekli olmaktadır. Konuyu inceleyenlerin de hangi kavramı neden kullandıklarını belirtmeleri bu bağlamda önem taşımaktadır. Ancak bu makaleyi yazmak için incelenen kaynaklardan gözlenen durum, böyle bir belirtmeyi herkesin yapmadığı, hatta göçmen ve mülteci dışında yeni sözcüklere de başvurulduğudur. Göçe zorlanmışlar ve zorunlu göç (*forced migrants and forced migration*) ile yerinden olmuş-edilmiş- insanlar ve yerinden olma-edilme- (*displaced persons and displacement*), kullanılan diğer kavramlar arasındadır. *Yerinden olma* kavramı, çoğunlukla, sadece zorlanma durumlarını göstermek için dar anlamda kullanıldığı halde, *zorla yerinden edilme* (*forced displacement*) sözcüğünün de kullanılması, kavram çokluğu ile birlikte karmaşayı da artırmaktadır. Bütün bu sözcüklerin başlarına getirilen kelimeler de birbirinden farklıdır (*çevresel, ekolojik ve iklim*). Bunlardan *iklim* sözcüğü; çevresel bozulmanın olumsuz örneklerinin, yoğun şekilde, bu soruna bağlı olarak gözükmesi nedeniyle ve bu konunun küresel gündemin temel uğraşısı haline gelmesine koşut olarak son yıllarda, fazlasıyla kullanılır olmuştur. Özellikle, insan faaliyetlerinin iklim değişikliğini tetikleyen etkenler arasındaki payının, Birleşmiş Milletler düzeyinde,⁴⁴ net şekil-

⁴⁴ Bu olgu 2015'deki bir raporda da açıkça vurgulanmıştır. IPCC, Synthesis Report, s. 2.

de kabulünün de bunda etkisi olmuştur. Konuyu iklim başlığında incelemelerine karşın, iklim değişikliğini çok daha geniş değerlendiren çalışmaların⁴⁵ da bu olgunun etkisi altında olduğu söylenebilir. Sorunu iklim değişikliği kapsamında ele almada başvurulan ayrık bir sözcük de “emisyonlar-salımlar- nedeniyle sürgün edilme” dir (*exciled by emissions*).⁴⁶

Böylece, bu makalenin kaynakçasından da anlaşılacağı üzere, resmi düzeydeki raporlar dâhil, konuyla ilgili bütün çalışmalarda göze çarpan gerçek, hem göç hem de buna maruz kalan kişiler (göçmenler) için değişik terimlerin kullanılması ve bir kavram birliğinin olmayışıdır. Mülteci teriminin 1951 tarihli Birleşmiş Milletler Mülteci Sözleşmesinde yasal bir tanımının olmasına karşın, göçmen sözcüğü için böyle bir tanımın yokluğu; göçün geçici veya sürekli, ülke içine veya dışına ve iradi ve irade dışı olması; göçün nedenleri, bu nedenler ve göç arasındaki ilişkinin derecesinin farklılığı, bu durumu etkileyen başlıca olgulardır. İlk bakışta net gözükten durumlar bile, bu tablodaki etkenler bütünüyle dikkate alındığında sorgulanabilmektedir. Nitekim göçün iradi ve irade dışı (zorunluluk gereği) olması ilk bakışta net görülebilirse de göçün nedenleriyle ilişkisi dikkate alındığında, her durumda böyle bir ayırım yapılamayabilmektedir. Yaşadıkları yerdeki koşulların bozulacağını ve en sonunda göç durumunda kalacaklarını önceden farkedip, koşullar iyice kötüleşmeden göçen kişilerin durumu⁴⁷ buna bir örnektir.

B. Çevre Mültecisi Sözcüğünün Kullanılma Nedenleri

Karmaşayı gösteren terim yelpazesine kimlerin ne şekilde katkıda bulunduğunu tek tek belirtmenin işlevsel olmayacağı düşüncesiyle, burada, konuyu herkes için açık hale getirip anlaşılır kılacak bazı odak noktalara ilişkin belirlemeler yapılacaktır. Bir kere tartışmayı tetikleyen ilk adımın, konuya ilişkin ilk önemli raporda, çevre mültecisi sözcüğünün kullanılmasının olduğu gözlenebilir. Yukarıda giriş kısmında değinilen bu raporda kullanılan “çevre mültecisi” sözcüğü ve buna ilişkin geniş tanım, sonraki dönemlerdeki çalışmaların önemli

⁴⁵ Kraemer et all, s.4.

⁴⁶ Bkz. Kuusipalo, makalesinin başlığında bu sözcüğü kullanmıştır.

⁴⁷ Örnek için bkz. Bates, s.467.

bir kısmı için temel olmuş, özellikle sivil toplum örgütlerince hemen benimsenmiştir. Çevre mültecisi sözcüğünün, bu rapor ve onu dayanak alan çalışmalarda kullanılmasının temel amacının, *sorun* hakkında farkındalık yaratmak olduğu⁴⁸ söylenmiştir ki bu savda haklılık payı vardır. Çünkü sözcük geniş bir anlamda kullanılmış, böylece sorunun bütün boyutları ortaya konulmak istenmiştir. Kaldı ki, hem geniş halk yığınlarının hem de yöneticilerin (karar vericilerin) dikkatlerini çevre sorunlarına ve çevreyi korumanın gerekliliğine çekme, özellikle önemli küresel çevre sorunlarında çevrecilerin izledikleri bir stratejidir. Bates ile Cardy'nin⁴⁹ aktardığı şekliyle incelendiğinde, bu rapordaki tanımda şu özellikler görülmektedir. Doğal olarak ve insan eliyle oluşan “çevresel bozulmaların” hepsi göçün nedeni olarak esas alınmış; bozulma kavramı da “ekosistemdeki” her türlü fiziksel, kimyasal ve/veya biyolojik değişiklikler olarak anlamlandırılmıştır. Böylece, çevresel bozulmanın “varlıklarını tehlikeye atması ve/veya yaşam kalitelerini ciddi şekilde etkilemesi” yüzünden, geleneksel ortamlarını “terk zorunda kalan” insanlar “çevre mültecisi” sayılmıştır. Siyasal nedenlerle ya da sadece ekonomik amaçlarla daha iyi bir iş için yer değiştirenlerin bu tanıma girmeyeceği de açıkça belirtilmiştir.

Çevre mültecisi teriminin, mülteci sözcüğünün ilgili sözleşmedeki yasal tanımına rağmen, şemsiye bir kavram olarak kullanılmasında, farklı ve yukarıdaki olumlu amacın tersini yansıtan bir gerekçe daha öne sürülmüştür. Bu da çevresel mülteci söyleminin, göç politikalarında daha fazla sınırlandırmalar yapmak için, sığınmacılık karşıtı lobi tarafından kullanılmasıdır.⁵⁰ Aynı gerekçeye işaret eden bir yorumda⁵¹ da sığınma mevzuatını daha fazla sınırlamayı amaçlayan Kuzey'in⁵² politika yapıcılara gönderme yapılmış; kavramın, “yerinden edilmemin” nedenlerini, en azından kısmen politikasızlaştırmak, böylece devletlerin sığınma hakkı verme konusundaki taahhütlerinden sapmalarına olanak tanımak için icat edildiği belirtilmiştir.

⁴⁸ Bk. EC. . Staff Working ..., s.14.

⁴⁹ Cardy, s.2; Bates, s. 469-470.

⁵⁰ Neuteleers, 237.

⁵¹ Kibreab'den (Gaim Kibreab, “Environmental Causes and Impacts of Refugee Movements; A Critique of the Current Debate”, Disasters 21/1, 20-38) aktaran Black, s.10-11. Black'ın kendisi de çevresel mülteci sözcüğünün fazla kışkırtıcı (seductive) olduğunu vurgulamıştır (s.10).

⁵² Buradaki Kuzey sözcüğü ile gelişmiş-sanayileşmiş- ülkeler kastediliyor.

C. BMMYK'nın Yaklaşımı

Kavram konusundaki sonraki tartışmaların, çevre mültecisi terimine Mülteci Sözleşmesinden hareketle yapılan itirazlar ışığında yönlendiği söylenebilir. Bu itirazın başını da Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği (BMMYK-UNHCR) çekmiştir. Bu organ "mülteci" ve "göçmen" sözcüklerini birbirlerinden tamamen ayrı kategori olarak görmekte kararlı bir tutum izlemiştir; mülteci terimini sadece Mülteci Sözleşmesindeki dar kapsamı çerçevesinde ve esnekliğe yer vermeyecek şekilde ele almıştır. Bu bağlamda mülteci, sadece bu sözleşmede *sayılan nedenlerle* kendi ülkesi dışına çıkmak *zorunda kalanları* göstermektedir (sözleşmedeki bu koşullar, aşağıda, mülteci hukuku başlığında kısaca belirtilecektir). Ayrıca, göçmen kelimesinin yasal bir tanımının olmamasına karşın, çoğu uzmanın bu terimi, belli bir neden ya da yasal statüye bağlı olmaksızın, kendi ülkesinden ayrılanlar için kullandığı; oysa bu sözcüğün mültecileri de içerecek geniş bir anlamda kullanılmasının sakıncalı olduğu görüşü benimsenmiştir. Buradaki sakınca, her iki sözcüğü birbirine karıştırmanın sığınma ve göç konularında yanlış anlamalara sebep olarak mülteci ve sığınmacılar için halen mevcut olan kazanımları geri plana itebilmesi olasılığıdır. BMMYK "zorunlu göç" ve değişik nedenlerle göç edenlerin hepsini göstermek için başvurulan "karışık göç-*mixed migration*" terimlerinin de yasal olmadığını belirterek bunların kullanılmasını da benzer nedenlerle önermemiştir.⁵³

BMMYK'nin gerekçesinin öğretilde mülteci sözcüğünü kullanmayanların bu seçimini, belli ölçüde etkilemiş olduğu gözlenmektedir. Hatta bazıları bu seçimin gerekçesini de belirtmişlerdir. Sorunun çözümü için önerilen bir sözleşme taslağının başlığında "çevresel nedenlerle yerinden olanlar" ifadesi kullanılmış olup bunun nedeni olarak da Mülteci Sözleşmesindeki, "farklı nedenleri ve farklı sonuçları olan mültecilik durumundan" ayırt etmek gösterilmiştir.⁵⁴ Makalesinin başlığında "nüfus akınları" (*population flows*) ifadesini kullanan bir yorumcu da, bu sözleşmenin özgünlüğünden hareketle, asıl konu devletin korumak değil ise, "yerinden olan kişi" teriminin kullanılmasının

⁵³ Bu konularda bkz. UNHCR, "Refugees and Migrants, ...".

⁵⁴ Prieur, 4.

daha uygun olacağını belirtmiştir.⁵⁵ Ancak bu sav, devletlerin çevre sorunsalındaki payı ile bunu çözecek çevre politikası ve mevzuatının oluşturulması ve uygulanmasındaki yükümlülüklerini ne ölçüde yerine getirdiklerini gerektiği gibi dikkate almama açısından eleştiriye açıktır. Bu bağlamda, devletlerin, yukarıda (II. A) belirtilen, *Sorunun* adalet boyutuna ilişkin olumsuzluklardaki katkısı ile geleneksel kalkınma anlayışından ne ölçüde uzaklaştıklarına özellikle dikkat çekilebilir.

BMMYK'nin yaklaşımından hareket eden Uluslararası Mülteci Örgütü (IOM) "çevresel mülteci" terimine alternatif olarak "çevresel göç" kelimesini kullanmıştır. Bu örgüt, geniş şekilde ele aldığı bu kelimenin kapsamındakilerden "göçe zorlanmış olanlar" için de "çevresel açıdan yerinden olanlar" terimini, bunun "çevresel mülteci sözcüğüne en az çelişkili alternatif" olduğu düşüncesiyle yeğlemiştir.⁵⁶

BMMYK'nin yaklaşımı öğretiyi ve Mülteci Örgütü gibi kuruluşları da etkilemekle beraber, asıl önemli etkisi resmi düzeylerdeki girişimler açısından olmuştur. Nitekim AB'nde hazırlanan resmi belgelerde mülteci ve çevre göçmeni sözcükleri yeğlenmemiş, bunun nedeni olarak da bu yaklaşımdaki gerekçe esas alınmıştır. Böylece, daha geniş bir olguyu göstermek için "çevre nedeniyle yer değiştirmiş göçmenler"; göçün zorlama nedeniyle gerçekleştiği durumlar için "çevre nedeniyle yerinden olma" sözcükleri, Avrupa Birliği'nin iki önemli organı Komisyon ve Parlamento tarafından esas alınmıştır.⁵⁷ Her iki sözcüğün kapsamında ülke dışına göçün yanı sıra ülke içine göç de alınmıştır. BMMYK'nin katı *pozitif hukuk* yaklaşımının en son örneği, *sorunun* çözümü konusunda küresel düzeydeki en yeni girişimler olan New York Bildirgesi⁵⁸ ile bununla bağlantılı olarak hazırlanan ve yukarıda (II. B) değinilen GCM raporudur. Bu metinlerde herhangi bir tanım ya da benzeri belirleme yapılmamış, ancak mülteci ve göçmen sözcükleri bilinçli bir şekilde birbirlerinden ayrı kullanılmıştır. Adı geçen bildirgenin Ek.1 kısmında yer verilen ve anlaşma olarak hazırlanma süreci devam eden diğer metnin başlık ve içeriği de bu ayırıma uygun olarak belirlenmiştir.

⁵⁵ Shurke, 488.

⁵⁶ IOM, Discussion Note, s.1-2; IOM, Glossory ..., s. 33,34; IOM, "Key Migration..."

⁵⁷ EC., Staff ..., s.14; EP, Climate ..., s. ; EP., Human ..., s.63.

⁵⁸ UNGA, New York Declaration for Refugees and Migrants, 19 september 2016.

Öğretiye etkisinin herkesi kapsamamasına⁵⁹ ve kavram birliğini sağlayıcı bir sonuç da yaratmamasına karşın, BMMYK'nin yaklaşımının bazı terimlerin tercih edilmesinde, belli ölçüde, bir eğilim oluşturduğu görülmektedir. Bu eğilim, öğretilerdeki önerilerin çoğunda ve resmi belgelerde mülteci kavramının göçmen kavramından ayrı olarak ve Mülteci Sözleşmesindeki özgün anlamıyla kullanılmasına özen gösterilmesidir. Ancak terim kullanımındaki bu özene rağmen, geleneksel yasal anlamıyla mülteci kavramının önemli bir unsuru sayılan “ülke dışına (başka ülkelere) göç” ile sınırlı kalınmayıp, ülke içine göçün de seçilen kelimelerin kapsamına alınması ve nihayet, göçün bütün nedenleri ve bunlar arasındaki ilişkilerin aynı şemsiye altında irdelenmesi açılarından BMMYK'nin yaklaşımından uzaklaşmaktadır.

Bu makalede, *sorunu* çevre hukukunun “bütünselliği de içeren özgünlüğü” içine tüm yönleriyle birlikte oturtmak amaç olduğundan, şemsiye bir kavram olan çevre göçmenleri ifadesinin kullanılması yeğlenmiştir. Çevre ve göçmen sözcükleri, diğerlerini alt başlık olarak kapsamlarına alacak şekilde geniştirler. Bir kere, çevre kavramının kapsamındaki çok sayıda unsurdan birisi olması nedeniyle, “iklim göçü ve iklim göçmenleri” terimlerinin kullanılması konuyu epeyce sınırlandıracağı gibi onu bütünselliğinden uzaklaştırdığından, etkili olma bir yana, yanıltıcı sonuçlar da doğurabilecektir. Mülteci kavramı da geleneksel hukuki anlamıyla dar bir içeriğe sahip olup, genel bir terim olan göçmen sözcüğünün onu da kapsayacak genişlikte olduğu da kuşkusuzdur. Konuya bu şekilde geniş yaklaşma, *sorunun* makro boyutunu analiz edebilmek ve bu bağlamdaki kökensel nedenlerini önlemek için şarttır. Diğer sözcükler (mülteci, göçe zorlanma, yerinden olma, iklim gibi) nedensellik derecelerinin netliği esas alınmak suretiyle (nedenlerle göç arasındaki ilişkilerin doğrudan ya da dolaylı oluşu ve belirlenebilirlikleri), çevre göçmenleri kavramının çatısı altındaki somut nitelikli alt grupları göstermek için esas alınabilir. *Sorunun* yukarıda belirtilen (II.A.5) mikro boyutunda yer alan göçmenlerin mağduriyetlerinin giderilmesine yönelik hukuki yöntem ve araçlar ile devletlerin yükümlülükleri de bu alt gruplara göre, farklı şekillerde belirlenebilir. Bu bağlamda verilecek tipik örnek, üzerinde bir tartışma olmayan “kapana sıkışmışlar”ın (*trapped populations*) durumudur.

⁵⁹ Nitekim kimi yorumlarda (Cardy, s.2), mülteci kavramına, Mülteci Sözleşmesinin dışına taşan, geniş ve esnek bir anlam verilmiş ve hatta bu durum açıkça da belirtilmiştir.

Bunlar, yaşam kaynakları yokedilmesine ya da yok edilme yönünde ciddi riske maruz kalmalarına karşın, göç için gerekli kaynaklara sahip olmayan ya da kaçış yolları kapatılan kişilerdir.⁶⁰ Esasen, aşağıdaki yaklaşımlarda görüleceği gibi, kimi sözleşme önerilerinde, daha dar kapsamlı sözcükler kullanılsa bile, farklı durumdaki göçmenler için, mağduriyet durumlarına göre farklı hükümler öngörülmektedir.⁶¹

IV. SORUNUN ÇÖZÜMÜNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR

A. Genel Saptamalar

Sorunun aciliyet derecesindeki önemine ve bunun herkes tarafından vurgulanmasına karşın, doğrudan ona yönelik bir mevzuat uluslararası ve bölgesel düzeylerde henüz yapılmadığı gibi, mevcut hukuki düzenlemeler de çözüm için yeterli olmamaktadır. Bütün çalışmalarda “hukuki boşluk” olarak adlandırılan bu duruma çare olarak düşünülen çabalar iki yönde birden yürütülmektedir. Birisi, mevcut düzenlemeleri işlevsel kılacak yöntemleri geliştirmek; diğeri, konuya ilişkin özel, ya da onu da içine alacak genel nitelikli yeni düzenlemeler yapmak. Bölgesel ve uluslararası resmi kuruluşlar, hatta değişik bölgelerdeki devletlerden oluşan heyetler düzeyindeki ve öğretilerdeki bu çabalarda her iki yöne ilişkin öneriler ortaya konulmuştur.

Sorunu yoğun şekilde yaşayan ülkelerin olduğu bölgelerdeki girişimler, çoğunlukla, yaşanmakta olan somut göç sorunlarının yarattığı “mağduriyetlerin giderilmesinde” odaklanmıştır. Hatta incelemelerinde bu tür sorunları hareket noktası alan bilimsel çalışmalardan birinde,⁶² mağduriyetlerin giderilmesinde daha etkili olacağı gerekçesiyle, çözümlerin bölgesel düzeylerde benimsenip uygulanması gerektiği; uluslararası düzeyde çözüm aramanın bu açıdan zaman kaybı yaratacağı ve bu tür çok geniş katılımlı bir anlaşmanın “insani” sorunları çözemeyeceği savunulmuştur. Bu görüşte esas alınan bir dayanak da çözüme ilişkin uygulamaların zaten bölgesel düzeylerde var olduğudur.

⁶⁰ Bu terim ve tanım için bkz. Greenpeace Germany, s.10. Ayrıca bkz. IOM, Migration, Environment ..., s.3.

⁶¹ Bu bağlamda, bir öneride esas alınan bir ölçüt, “gıda, barınak, su, tıbbi yardım” örnekleri ile belirtilen “temel gereksinimler”dir. Bkz. Bush, s.572-573.

⁶² Bu görüşte olan McAdam bu görüşünün, gelecekte böyle bir sözleşme yapılmasına karşı çıktığı anlamında algılanmaması gerektiğine de işaret etmiştir. “Swimming...”, s.4-5.

Bölgesel düzeyler söz konusu olduğunda Avrupa Birliği'nin (AB) konu hakkındaki görüş ve tavrı önem kazanmaktadır. Çünkü AB çok sayıda çevre sorununa, hem daha erken dönemlerde el atma hem de çözüm geliştirme ve bunları uygulama bakımından olumlu bir "öncül" rol oynamıştır. Ancak çevre göçmenleri sorununda bu yaklaşımından farklı bir tavır takınmış, kendiliğinden bir adım atıp ortak bir politika geliştirmek yerine, BM düzeyinde bir sonuca ulaşılmasını yeğlemiştir. Bu tutumun gerekçesi olarak, AB organlarının konuya ilişkin kapsayıcı açıklamalar içeren belgelerinde bazı ipuçları bulunabilir. "Göçü bir dış politika konusu olarak ele alma yaklaşımının" ağırlık kazanması,⁶³ AB'nin "uluslararası iklim göçü konusunda liderlik yapmaktan çok takipçi-uygulayıcı" olduğunun açıkça belirtilmesi⁶⁴; "genelde çevresel gelişmelerin ve özelde iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine maruz kalan ülkelerin yurttaşlarına, Avrupa düzeyinde, göç olanakları sağlayacak yasal göç şemaları oluşturmanın yakın bir zamanda mümkün olmadığına" işaret edilmesi;⁶⁵ bu ipuçlarından bazılarıdır. Konunun iklim göçü çerçevesinde ele alınması da bu alandaki mültecilerin giderek artan bir uluslararası ilgi kazanması nedeniyle gerçekleşmiştir. ABD'nin Paris Sözleşmesinden çekileceğini açıklamasından bir yıl kadar sonra (Aralık 2017), göçmen sorunu için BM bünyesinde yürütülen görüşmelerden de çekildiğini belirtmesi, AB'ni, istemese de bu alanda öncü konumuna taşımıştır.

Aşağıda çevre hukukunun özgünlüğü temelinde yapılan "yaklaşımlara ilişkin sınıflandırmadaki" açıklamaların ortaya koyacağı gibi, girişimler ve önerilerin çoğunluğu, *sorunun* mikro boyutunda odaklanarak göçmenlerin, özellikle kısa vadeli olanları başta gelmek üzere, zorunlu ve insani gereksinimlerinin karşılanmasını hedeflemiştir. Bunların bir kısmında, göçe yol açan etkenlerden bağımsız olarak göçün kendisini önleme de esas alınmıştır. Böylece bu tür girişimlerde, makro boyut kapsamında *sorunun* kökenlerine hiç girilmemekte ya da buna sınırlı ölçüde değinilmekle yetinilmektedir. Oysa gereksinim odaklı girişim ve önerilerde, sürece dâhil olan ülkelerin menfaatlerini yansıtan, politik etkenlerin, çevresel nedenleri gözardı edecek ölçüde ağır basma riski vardır.

⁶³ EP, Human Rights and Climate...,s.60.

⁶⁴ Ibid., s.68.

⁶⁵ EP, Climate Refugees .., s.50.

B. Çevre Hukukunun Disiplinlerarası Özelliği Kapsamında Soruna Yaklaşım

1. Disiplinlerarası özellik

Çevre hukukunun disiplinlerarası özelliği, onun yukarıda giriş başlığında belirtilen “özgünlüğünü” yansıtan niteliklerden birisidir. Disiplinlerarasılık, çevre hukukunun hem diğer hukuk dallarıyla hem, başta ekonomi gelmek üzere diğer sosyal bilimlerle ilişkisini hem de özellikle ekoloji olmak üzere doğa ve teknik bilimlerle ilişkisini göstermektedir. Buradaki özgünlük, çevre hukukunun bütün bu bilim dallarıyla olan ilişkisinde, “onların yerleşik kavram ve kurallarının sorgulanmasının” belirleyici rol oynaması ve bu sorgulamanın sonucu olarak yepyeni esasların benimsenmesidir.⁶⁶Bu genel olgunun diğer geleneksel bilim dalları açısından somut sonucu, onların bu sorgulamaları dikkate alarak kendi yerleşmiş esaslarını yeniden yorumlamaları, bunun mümkün olmadığı durumlarda değiştirmeleridir. Günümüzde, sorgulamanın sonucu bakımından, halen kuramsal düzeyde geçerli olup uygulamaya gerektiği gibi yansıtılmayan bu olgu, bütün çevre sorunlarında olduğu gibi çevre göçü için de geçerlidir. Bu nedenle, *sorunun* çözümü için, ilkönce mevcut bilim dallarının verilerinden yararlanma yoluna başvurulmuştur. Aşağıda bu bağlamda ön plana çıkan bazı geleneksel hukuk dallarının ve bunlara ilişkin mevzuatın *sorunu* çözmedeki yeterlilikleri irdelenecektir. Hemen belirtilecek nokta, diğer bilim dallarının uzmanlarının, genelde, pozitif hukuk sınırları içinde kalıp, buradaki sorgulamayı farketmemeleri, görmezden gelmeleri ya da buna sınırlı ölçüde itibar etmeleridir.

2. Geleneksel Hukuk Dallarına Dayalı Bazı Yaklaşımlar

a. Mülteci Hukuku

aa. Uluslararası Düzey: Aslında mülteci hukuku insan hakları hukukunun genel çerçevesi içinde yer alan somut alanlardan birisidir. Çünkü bunun ana mevzuatı olan Mülteci Sözleşmesi (MS), yapılışı açısından, zaten İnsan Hakları Evrensel Bildirisine (madde 14/1) dayanmaktadır; dolayısıyla, belirlenen mülteci tanımına girenlere haklar tanınması ve bunların gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır. Ancak,

⁶⁶ Bu konuda bkz. Turgut, Çevre Politikası ve..., s.72-81; Çevre Hukuku ..., s.107-126.

düzenleme alanının darlığı ve geniş yorumla yeterince kapı açmayan uygulamalar nedeniyle, bu sözleşme insan haklarının genel ve kapsamlı alanı içinde sınırlı bir yer tutmaktadır. MS'nin çözüm çabalarında, ilk akla gelmesinde, çevresel göç ve çevre göçmenleri için "mülteci" sözcüğünün, bilinçli bir şekilde, kullanılmasının da etkisi olmuştur. Nitekim gerektiği gibi geniş yorumlandığı takdirde, MS'nin çevre göçmenlerinin mağduriyetlerini gidermek için de uygulanabileceğini örneklerle ve kapsamlı bir şekilde ortaya koyan Cooper da makalesinin başlığında mülteci kelimesini kullanmıştır.⁶⁷

MS'nin⁶⁸ hükümlerine göre, mülteci kavramı kendi ülkesinden ayrılıp başka ülkelere gidenleri göstermekte olup, bu ayrılmanın da zorunluluktan doğmuş olması gerekir. Ayrılma zorunluluğu, devletin bizzat uyguladığı, önlemediği ya da önleyemediği bir baskıya maruz kalma korkusuna bağlanmış; bunun nedenleri olarak da ırk, din, belli bir sosyal gruba mensup olma, tabiiyet ve siyasal düşünce gösterilmiştir. Ayrıca, burada, ülkesini terk eden kişinin, duyduğu korku yüzünden, ülkesinden koruma istemeye isteksiz olması ya da buna muktedir olamaması da söz konusudur.⁶⁹ Böylece, ülke içinde başka bir yere gitme durumunda kalanlar, isteyerek gidenler ve çevresel nedenlerle göç edenler, MS'nin açık hükümleri ve sözsel yorumu karşısında, mülteci kavramının yasal tanımının dışında kalmaktadırlar.

MS'nin mülteci hukukunda yerleştirilmiş dar kapsamı, onu, özellikle, "baskı-zulüm-" (*persecution*) sözcüğü başta olmak üzere, unsurlarının yorumu yoluyla, çevre göçmenleri alanında uygulama çabalarını engellememiştir. Bu bağlamda göç durumuna yol açan kimi çevresel nedenlerin devletin bilinçli bir politikasından (kasıtlı bir tutum ya da ihmal) doğup doğmadığı sorgulamasından hareket edilmiş

⁶⁷ Bkz. Cooper, s.486,501-526 (1998'de yazılan ve sonraki çalışmalarda da kendisine sıklıkla gönderme yapılan bu kapsamlı makalenin "öğrenci makalesi" olduğunu belirtmek gerekir).

⁶⁸ Sözleşme 1951'de, dönemin (İkinci Dünya Savaşı sonrası) koşullarına yanıt verme sürecinde hazırlanmış olup, uygulanma zamanı açısından getirdiği sınırlama, 1967'de kabul edilen Protokol (Protocol Relating to the Status of Refugees to the 1951 United Nations Convention Relating to the Status of Refugees) ile kaldırılmıştır.

⁶⁹ Cooper'dan sonraki tarihlerde, Mülteci Sözleşmesindeki tanımın unsurlarının, çeşitli ülkelerin uygulamaları da dikkate alınarak yapılan geniş açıklaması için bk. Falstrom, s. 8-15. Ayrıca bkz. Warren, s. 2114-2117; Williams, s.507-510. Türkçe bir kaynak için bkz. Ekşi, s.15-17.

ve bilinçli bir tutum söz konusuysa bunun “baskı” kavramının kapsamına gireceği öne sürülmüştür.⁷⁰ Ayrıca, MS’ndeki yasal tanıma sokabilmek için, bu durumun sözleşmede sayılan beş unsur ile bağlantısı da kurulmaya çalışılmıştır. Çevresel felaketlere maruz kalanların sosyal bir grup olarak kabulü (bunların çevrelerini korumak için politik açıdan güçsüz olmaları, Çernobil faciasında olduğu gibi aynı olumsuz durumu paylaşımları⁷¹ gibi) bunlar arasındadır. Aslında, yukarıda (II. A) belirtilen, çevresel ırkçılık ya da genel anlamıyla çevresel adaletsizlik örneklerinde de bu anlamda sosyal grup oluşabileceği kabul edilmelidir. Ancak, çevresel mağduriyete uğrayanların, MS’nin kabul ettiği anlamda sosyal bir grup sayılamayacağı düşüncesiyle, çabalardaki söylemler daraltılmış, esasen tanıma giren türdeki bir sosyal grubun çevresel mağduriyete maruz kalmasına⁷² işaret edilmiştir.

Aslında, bizzat BMMYK, çevresel nedenlerle bazı sınıraşan göç olaylarında, göç edenlerin mülteci statüsünde sayılıp koruma elde edebileceğini belirtmiş, ancak bu durumun çok ender olacağına ve yasal bir yükümlülük yaratmayacağına⁷³ da dikkat çekmiştir. Bu bağlamda verilen ilk örnek, “doğal bir felaket durumunda, bundan mağdur olanların, hükümetleri tarafından, bilinçli bir şekilde (MS’nde sayılan nedenlere bağlı olarak), onları cezalandırmak ya da değersizleştirmek için, yardımdan yoksun (esirgeme ya da engelleme şeklinde) bırakılmalarıdır. Diğer bir örnek, ülke dışına göç durumunun, felaketlerin de etkisiyle gözüken, kıt ve temel önemdeki çevresel kaynaklara (su gibi) erişim konusundaki ciddi bir çatışmadan kaynaklanmasıdır.⁷⁴ Ancak burada iki noktayı belirtmek gerekiyor. İlki, sayıları sınırlı olan bu örneklerin, Warren’ın belirttiği üzere,⁷⁵ esasında, MS’ndeki unsurları karşıladıkları için onun kapsamına girdiklerinin kabul edilmesidir. Kısacası, burada, çevre göçmenleri konusunu doğrudan ele alma, ya da genişletici yorumla bu konuyu kapsama sokma söz konusu değildir.

⁷⁰ Warren, s. 2117; Cooper, s.501-521 (Cooper, geniş bir yorumdan hareketle, baskının fiilen var olduğunu çeşitli örneklerle ortaya koymaktadır).

⁷¹ Bkz. Cooper, s.521-526.

⁷² Falstrom, s. 13.

⁷³ UNHCR, Forced Displacement ..., s. 10 ve UNHCR, Climate Change ..., s.36.

⁷⁴ UNHCR, Forced Displacement ..., s.10. Afrika’da çevre felaketleri ile bağlantı kurularak bazı mağdurlara koruma ve yardım sağlanmasının bir örneği, Somali’de 2010-2011’de yaşanan çatışmanın kuraklığa bağlanmasıdır. Bu durum için bkz. UNHCR, Climate Change .., s.36.

⁷⁵ Warren, s. 2117.

Vurgulanacak ikinci husus, verilen ilk örnekte, göçe yol açan baskı durumunun devletten kaynaklandığının net olarak belirlenmesi gerekliliğinin üstünde durulmasıdır ki bu noktada, “çevre sorunlarıyla ilgili durumların çoğunda, göçe yol açan belli bir faaliyet ile göç eden kişinin özgün nitelikleri arasındaki bağlantıyı göstermenin olanaksızlığına”⁷⁶ işaret edilmiştir. Burada sözü edilen nitelikler de MS’nde sayılan beş unsurdur (ırk, din, vatandaşlık, siyasal düşünce ve belli bir sosyal gruba mensubiyet).

MS’nin, çevre göçmenlerinin mağduriyetleri açısından sınırlı kaldığı görüşü, Tuvalu vatandaşı tarafından açılan bir davada, Yeni Zelanda’da yetkili mahkeme tarafından, doğrudan çevresel bozulma nedeni gerekçe gösterilmek suretiyle tespit edilmiştir (kısaca *Tuvalu davası*). Yeni Zelanda’da bulunan ve mülteci olma talebi kabul edilmeyen davacı, ülkesinde yaşanan deniz seviyesi yükselmesi ve içme suyu eksikliği nedeniyle geri gönderilmemesi gerektiğini mahkemeden talep etmiştir. Mahkeme, davacının MS kapsamında mülteci olamayacağı sonucuna ulaşırken, koşulların gerçekleşmemesine dayanmıştır. Ancak bu karardaki olumlu bir boyut, Mahkemenin çevre sorununu, ilk planda MS’nin kapsamı dışında görmeyip, somut olaydaki verileri inceledikten sonra ölçütlerin bulunmadığını saptamasıdır.⁷⁷

MS, hukukçular ve mahkemeler tarafından, bu alandaki geleneksel kalıpları değiştirecek şekilde geniş yorumlanmayınca, *soruna* çözüm için, onu genişletme önerileri ortaya atılmıştır. Öğretide ve *sorunu* önemli ölçüde yaşayan bazı devletler düzeyinde geliştirilen bu öneri,⁷⁸ ya MS’ne hüküm ekleme ya da ona bağlı bir protokol hazırlama suretiyle, çevresel nedenlerle göç edenleri de yasal mülteci tanımının kapsamına almaktır. Bu öneri öğretide, hem olabilirliği hem de sonuçları bakımından önemli itirazlarla karşılaşmıştır. Olabilirlik açısından, devletlerin politik yönden bu düzeyde bir girişime sıcak bakmayacakları, dolayısıyla bu önerinin zaman kaybı olacağı öne sürülmüştür.⁷⁹

⁷⁶ Falstrom, s.11.

⁷⁷ Bu konular ile dava hakkında geniş açıklama için bk. McAdam, “The Emerging ...”, s.131-139.

⁷⁸ Bengaldeş’in bu öneriyi 2009 Kopenhag iklim değişikliği toplantısında öne sürdüğü ve önerinin hükümet dışı kuruluşlarca da desteklendiği konusu için bkz. Gemenne-Brücker, s.255 ve dipnot 66.

⁷⁹ Biermann-Boas, s.74; McAdam, s. McCue, s.177. AB raporlarında da benzer kaygılara işaret edilmiştir. EP, Human Rights..., s. 68-69; EP, Climate Refugees ...,

Girişimlerin sonuçları açısından ise hem riskler hem de etkililik (işlevsellik) yönünden görüşler mevcuttur. İlk açıdan ortaya çıkan kaygı, böyle bir girişimin, MS'nin mülteciler için getirdiği, mevcut koruma rejimini zayıflatarak geri dönüşe yol açabileceğidir. Bu kaygı bizzat BMMYK tarafından da vurgulanmış ve MS'ndeki koruma standartlarının düşürülmesi sonucunu doğuracak devletlerarası görüşmelerin tetikleneceğine işaret edilmiştir.⁸⁰ Öğretide de, mültecileri kabul eden ülkelerin tutumu açısından, bunların koruma ve yardım sorumluluklarında azaltmaya gidilebileceği türünde⁸¹ benzer görüşler ortaya konulmuştur. İşlevsellik açısından gösterilebilecek bir örnek ise, çevre nedeniyle göç edenlerin durumunun, bu alanın özgünlüğü (göçmenlerin ülkelerini bırakmamak istememeleri ve kendi ülkelerinden yardım alabilecek konumda olmaları) yüzünden farklı bir korumayı gerektirdiğidir.⁸² Yine bu bağlamdaki bir başka nokta, belirtilen önerilerin, çevre göçmenleri arasında sayıları çok daha fazla olduğu ortaya konulan, ülke içinde göç edenleri kapsamayacağıdır.

Mülteci hukukunun geniş yorumlanmasına özellikle Afrika ve Latin Amerika'da umut bağlanmıştır. Buralarda yaşanan felaketler ile konuya ilişkin bölgesel sözleşmelere⁸³ BM Mülteci Sözleşmesinin dar kapsamından daha geniş hükümler eklenmesi de bunda etkili olmuştur. Ancak bu geniş hükümler çevre göçmenlerini kapsamadığından yine yorumu gerektirmektedirler. Yeni hükümler, "kamu düzenini ciddi şekilde bozan olaylar" ya da bu nitelikli "diğer olaylar" gibi nedenlerle ülkelerinden ayrılanların da mülteci sayılmasıdır. Ancak kamu düzeni kavramı geleneksel hukukun bir kavramı olup, onun, kendisine yüklenen yerleşik anlamlar dışında, yepyeni sorunlara yanıt verecek şekilde yorumlanmasını beklemek güçtür. Esasında, ekolojik gerçeklerden hareketle geliştirilen, "ekolojik kamu düzeni" kavramı⁸⁴

s.41,72; Cooper, s.500; Keane, s.215-217.

⁸⁰ UNHCR, *The Environment ...*, s.7; UNHCR, *Forced Displacement ...*, s.10. Ayrıca bk. EP, *Climate Refugees...*, s.41.

⁸¹ Keane, s.214-217; McCue, s.177.

⁸² Biermann-Boas, s.74; Williams, s. 508-509.

⁸³ Afrika Birliği Örgütüncü 1969'da kabul edilen sözleşme (Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa -"OAU Convention"-) ile 1984 tarihli ve Latin Amerika'ya ilişkin olan, Mülteciler Konusunda Cartegana Bildirgesi (Cartagena Declaration on Refugees, Colloquium on the International Protection of Refugees in Central America, Mexico and Panama).

⁸⁴ Bk. Turgut, *Çevre Politikası ve ...*, s.71.

çevre hukukunda yerleşmiş olsaydı, bu bağlamda bir yorum için umut doğabilirdi. Öte yandan, MS'nin uygulamada son derece sınırlı kalan işlevi de sadece, *sorunun* mikro boyutu kapsamındaki son aşama olan, göçmenlerin mağduriyetlerini karşılamaya yöneliktir. BMYK'nin kendi rolünü "yerinden olmalar ve koruma ile sınırlaması"⁸⁵ da bunun göstergesidir.

ab. Avrupa Birliği: AB'nde de *sorunu* doğrudan ele alan bağlayıcı bir hukuki düzenleme henüz olmadığından, mülteci hukukunun yeterlilikleri irdelenmiş; elverişli bir yasal çerçevenin nasıl oluşturulacağı üzerinde durulmuştur. Ancak, biraz yukarıda da belirtildiği gibi, bu yasal çerçeveyi uluslararası gelişmeler ile Üye Devletlerdeki ve hatta başka ülkelerdeki uygulamalara göre oluşturmak eğiliminde olan AB, "ortak bir politikaya dayanak oluşturacak" ölçüde ve çerçevede yeterli yasal verileri henüz bu düzeylerde bulamamıştır. Sonuçta, AB'inde ve Üye Devletlerdeki mevcut mülteci mevzuatını uygulamadaki sorgulamalar ve sınırlar uluslararası düzeydekilerden farklı olmamıştır. Çabalar, *sorunun* mikro boyutundaki (çevresel nedenlerle göç edenlerin korunması, hakları, yerleştirilmeleri gibi) çeşitli olasılıklara yanıt bulma amacıyla yoğunlaşmıştır. Geçici koruma ile tamamlayıcı korumaya ilişkin yönergeler⁸⁶ bu açıdan umut bağlanmıştır.

İki yönergede de MS'nden daha kapsayıcı belirlemeler bulunmakla beraber, bunlar yine genel nitelikli olduklarından, çevre göçmenlerine uygulanmalarında oradakilere benzer yorumsal sınırlarla karşılaşmıştır. İlk yönergede, göçe yol açan mağduriyet nedenleri arasında, "insan haklarının genel ve sistematik şekilde ihlali" de sayıldığından, ilk bakışta, bunun çevre göçmenlerindeki bazı durumları (sel, volkanik patlama gibi ciddi çevre felaketleri) da kapsayacağı düşünülmüştür. Bu düşünce, aşağıda da geniş şekilde belirtileceği gibi, insan hakları ile çevresel konular (özellikle iklim değişikliği) arasındaki yakın ilişkiden kaynaklanır. Ancak, uygulanma olasılığının çok ayrık durumlarla sınırlanması ve benimsenen korumanın belirsizlik ve geçiciliği bir yana, getirilen temel koşul Yönergeyi umut olmaktan çıkarmaktadır. Bu koşul, yer değiştirmenin yığın halinde-geniş toplu-

⁸⁵ UNHCR, Climate Change ..., s.37.

⁸⁶ Temporary Protection Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001(OJ L 212, 7.8.2001). Complementary Protection Council Directive 2004/83/EC of 29 April 2004 (OJL 304, 30.09.2004).

luklar şeklinde- olmasıdır. Kaldı ki, bu yönergenin uygulanmasının Avrupa Konseyi'nin nitelikli çoğunlukla karar almasına bağlı olduğu ve bunun da gerçekleşmediğine, AB'nin konuya ilişkin metinlerinde⁸⁷ de dikkat çekilmiştir.

Tamamlayıcı korumayı düzenleyen ve MS'nde yer almayan durumlar için getirilen yönergede ise "ciddi bir zarara maruz kalma" koşulu getirilmiş ve bunun kapsadığı üç şık arasında "işkence ya da insanlık dışı muameleye uğrama" da sayılmıştır. Ancak bu koşul karşılansa (bazı somut çevresel koşulların böyle bir duruma sebep olduğu gösterilse) bile Yönergenin uygulanabilmesi başka bir sınıra takılmaktadır. Bu da gelinen ülkenin hiçbir yerinde koruma elde edememe koşuludur ki bunun gerçekleşmesi için çevresel felaketin ülkenin her yerine yayılması, dolayısıyla mağdurların hiçbir yerinde koruma elde edememesi gerekir.⁸⁸

Üye Devletlerin her iki yönergeye dayanarak yaptıkları mevzuat çerçevesinde de genişletici bir yorum yoluyla çevre göçmenlerini de korumanın kapsamına alma ve AB mahkemelerini bu yönde harekete geçirme çabaları görülmüştür. Ancak bu süreçte de yukarıdakilere benzer sorunlarla karşılaşmıştır. Bazı Üye Devletler, geniş yorumlamadaki bu sınırlar ve güçlükler yüzünden, doğrudan konuya özgü norm koyma aşamasına geçerek "çevre felaketleri" ifadesini de mültecilerle ilgili yasalarına eklemişlerdir. Böylece oluşturulan *mülteci-benzeri* statü altında, mağdurlara oturma izni gibi olanaklar sağlanmıştır. Ancak, yine mikro boyuta-mağdurların sorunlarına- yönelik olan bu gelişme az sayıdaki ülkeyi kapsadığı gibi, uygulamaların bireysel durumlar titizlikle değerlendirilerek yapıldığı ve yaygın olmadığı görülmüştür.⁸⁹

b. Geleneksel İnsan Haklarını Dayanak Alma

ba. Amaç: Geleneksel insan hakları alanındaki hukuki düzenlemeler ile yerleşmiş uygulamalar, çevre hukukunun kapsamındaki bütün

⁸⁷ EC, Staff ..., s.18 ve EP, Climate ..., s.54-55.

⁸⁸ Bk. EP, Climate ..., s.51-52.

⁸⁹ Bk. EC, Staff ..., s.18-19. Çevre ile ilgili yasal düzenleme getiren ülkeler, İsveç, Finlandiya, İtalya ve Kıbrıs'tır. Düzenlemeler için bk. Bk. EP, Climate ..., s. 55-57 ve diğer Üye Devletlerin mevzuatı kapsamındaki yorumlar için bk. EP, Climate ..., s.57-59.

sorunların çözümünde, henüz bu alanlara özgü düzenlemeler yapılmadan önce, umut kaynağı olmuş; hukuki boşluklar da bu yolla doldurulmaya çalışılmıştır. İşte bu olgu çevresel göç sorunu için de geçerlidir. Çevre sorunlarını geleneksel insan haklarına başvurarak çözüme çabalarındaki amaç, çevrenin korunması ile insan hakları arasındaki ilişkideki örtüşme durumundan yararlanmaktır. Çevresel bozulmalar insan haklarının gerçekleşmesinde olumsuzluklara sebep olduğundan (insan haklarına yönelik tehdit), insan haklarının tam olarak gerçekleştirilmesi için atılacak adımlar çevresel bozulmaların önlenmesine de katkı sağlayacaktır. Çevresel göç sorununda, hem bizzat göç hem de ona yol açan nedenler yüzünden, bir dizi insan hakkı ihlal edilmekte ve/veya tehdiye maruz kalmaktadır. Dolayısıyla, burada iki amaç ve bu makalenin kapsamında temel alınan makro ve mikro boyut içiçe geçmektedir. Bunlar, çevrenin bozulmasının sebep olacağı tehditlerin önlenmesi ile somut ihlal durumlarının giderilmesidir. Böylece, burada, mülteci hukukundaki durumun aksine, somut mağduriyet durumlarıyla birlikte *sorunun* kökenindeki nedenleri önlemeye odaklanma olasılığı da mevcuttur. Önleme amacıyla hareket edildiğinde, tehditlerin ötesinde, genelde “bütün insan haklarına saygıyı yerleştirme” amacının sağlanmasına da hizmet edilmiş olunur. Somutlaştırılırsa, çevresel bozulmadan kaynaklanan, insan hakları tehditlerinin önlenmesi, etkili politika ve mevzuatın oluşturulup etkili uygulamalar yapılmasını gerektirir. Hak sahiplerini bu süreçlerde devreye sokan bazı hakların da bu sonucun sağlanmasında öncül bir rolü vardır. Bunlar, siyasal haklar grubundaki katılma hakları (dilekçe, yargıya başvuru, bilgi edinme gibi) ile klasik haklar grubunda yer almakla birlikte bunlarla yakın ilişkisi olan bazı haklardır (düşünceyi açıklama, basın hürriyeti gibi).

Sorunun çözümünde insan haklarına başvurmakla sağlanmak istenen amaçlar, öğretilerde, çok geniş ve teorik boyutlara götürülebilmektedir. Ancak, konu hakkındaki resmi raporlarda, insan hakları ile çevre bozulması arasındaki ilişkide, mağduriyet durumlarının *giderilmesi*, kısaca *mağdurların korunması* amacıyla odaklanılmıştır. Amaç ne olursa olsun, geleneksel insan hakları aracılığıyla sonuca ulaşmak bunların geniş yorumlanmasını gerektirmektedir. Çünkü geleneksel şekilleriyle bu haklar, konu hakkında doğrudan bir koruma sağlamamaktadırlar. Geniş yorumlamanın odak noktasını da mevcut insan haklarının ve

buna bağlı olarak bu hakların sağlanmasında devletlere getirilen *pozitif yükümlülüklerin* kapsamının, çevre göçmenlerinin değişik mağduriyet durumlarına yanıt verecek şekilde netleştirilip genişletilmesi oluşturur. Burada da mahkemelere önemli görev düştüğü kuşkusuzdur.

bb. Çevre göçmenleri ve insan hakları ilişkisi: Çevrenin korunması ile insan hakları arasında, geleneksel hak anlayışındaki “bireysel menfaatin korunması” amacından kaynaklanan ayrıkçı durumlar da olabilmekle birlikte, genelde, birbirini tamamlayıp destekleyen bir ilişki (örtüşme durumu) vardır.⁹⁰ Bu birbirine bağlılık ilişkisi, BM düzeyinde, her iki konudan her birisi için ayrı ayrı görevlendirilmiş organların çalışmalarını da etkilemiştir. Hem çevre konusunda yetkili birimler (UNEP- Birleşmiş Milletler Çevre Programı- UNEP gibi) hem de insan haklarından sorumlu organlar (İnsan Hakları Yüksek Komiserliği- UNHCHR) ile yine bu alanda görevlendirilmiş gerçek kişiler (İnsan Hakları Özel Raporörü ve İnsan Hakları Bağımsız Uzmanı⁹¹) bu yakın ilişkiyi incelemişlerdir. Aynı olgu AB ölçeğindeki organlar (Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu gibi) için de geçerlidir. İnceleme sonuçları, iklim değişikliği dünya gündemine belirgin bir şekilde yerleşmeden önce hazırlanan raporlarda da ortaya konulmuştur. Adeta periyodik şekilde yenilenen bu raporların sonraki örneklerinde, “insan hakları ile iklim değişikliğinin” ilişkisi üzerinde yoğunlaşmış ve bu kapsamda çevre göçmenlerine de değinilmiştir.⁹² “Çevre göçmenleri ile insan hakları arasında ilişkinin” doğrudan odak alınması ise inceleme sürecindeki en somut aşamayı oluşturmuştur.⁹³

Genelde çevre, özelde iklim değişikliği ile ilişki, genel nitelikli ya da sadece belli bir konu ve hak ile ilgili çok sayıda bölgesel ve evrensel sözleşmelerdeki haklar kapsamında kurulmuştur. Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Uluslararası Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi; Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerinin Korunması Sözleşmesi, Avrupa Sosyal Haklar Şartı ve Amerika

⁹⁰ Bu konuda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin kararları ışığında ayrıntılı bir irdeleme için bkz. Turgut, “The European ...”.

⁹¹ Bu görevi son altı yıldır sürdürmekte olan Knox’ un İnsan Hakları Konseyi’ ne sunduğu en son rapor 24 Ocak 2018 tarihlidir (tüm raporlar için bkz. www.ieenvironment.org).

⁹² Bu raporların başlıcaları şunlardır: AP, Human Rights and Climate ..; UNEP, Climate Change and ...; UNHCHR, Focus Report on Human R. ..

⁹³ Bu konuda bir makale için bkz. Turgut, “İklim Değişikliğinin ..”.

ve Afrika kıtasındaki insan hakları sözleşmeleri genel nitelikli mevzuatın örnekleridir. Çocuk hakları, kadınlara karşı ayırımcılığın önlenmesi, ırkçılığın önlenmesi ve işkencenin önlenmesine ilişkin sözleşmeler de somut konulara ilişkin sözleşme örnekleridir. Ancak yalnızca bu sözleşmelerle sınırlı kalınmamış, BM'in yetkili organlarının aldığı kararlarla tanınıp, gerçekleştirilmeleri için devletlere yükümlülükler getirilen haklara (kalkınma hakkı gibi) da yer verilmiştir. Hatta hukuki bağlayıcılığı olmayan, çoğu bildirge niteliğindeki bazı uluslararası belgelerdeki (*soft law*) haklar da esas alınmıştır.⁹⁴ Böylece ilişki kurulan haklar oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bunu da doğal karşılamak gerekir. Çünkü hem çevre kavramı insanın tüm gereksinimleriyle birebir ilişkili geniş bir kapsama sahiptir; hem de "insan hakları" dinamik bir kavramdır.

Çevre ve insan hakları arasındaki "birbirini etkileme" şeklindeki ilişki, yukarıda belirtilen, rapor ve kararların önemli bir kısmında, daha somutta ele alınmış ve çevresel bozulmanın (özelde iklim değişikliğinin) hangi insan haklarını, hangi nedenlerle ve ne ölçüde olumsuz şekilde etkilediği belirtilmiştir. Bu etkiler "yakın ve uzun vadeli tehditler" olarak vurgulanmış ve doğrudan ve dolaylı, bütün şekilleriyle ele alınmıştır. Esasında insan haklarının tümünden tam olarak yararlanmayı engelleyen bu etkiler, bilimsel araştırmaların verilerine dayanılarak ve bazı haklardan ve yaşanmış olaylardan örnekler verilerek ortaya konulmuştur. Öyle ki, BM düzeyinde, iklim değişikliğinin sadece belli bir hak ile belli kesimler (göçmenler ve yerli halklar) üzerindeki olumsuz etkilerini araştırmak için de özel rapor yazıcılar ya da bağımsız uzmanlar görevlendirilmiştir.⁹⁵ Tehditlerin ortaya konulması bağlamında, BM'in yetkili organlarının kararlarındaki bazı vurgulamalar özel önem taşımaktadır. Bu vurgulamalar, iklim değişikliğinin yarattığı tehdidin, gelişmekte olan ülkelerdeki faktörler (fakirlik, cinsiyet, yaş, yerli halktan ya da azınlık olma durumu gibi) nedeniyle, hassas konumda olan halkları fazlasıyla etkilediği ve "devletlerin insan hakları alanındaki yükümlülükleriyle bağlantısı nedeniyle", bu halk-

⁹⁴ Bütün bu sözleşmeler ve ilişki kurulan haklar hakkında geniş açıklamalar için bk. UNHCHR, Focus Report on Human R.; UNEP, Climate Change and ...s. 2-10; AP, Human Rights and Climate .. , özet açıklama için s.131-134.

⁹⁵ Bu raporlardaki açıklamalar için bk. UNHCHR, Focus Report on Human R..., s.10-22, 27-29.

larla ilgilenmenin “acil bir önem” taşıdığıdır.⁹⁶ Vurgulamaların önemi, mevcut araştırmaların verilerine göre, çevre göçmenlerinin önemli bir kısmının bu durumdaki halklar arasından çıkmasıdır.

Genelde çevresel bozulmanın, özelde iklim değişikliğinin tehdit ettiği hakların başında, insan haklarının geleneksel ayırımında ilk grubu oluşturan, klasik ya da diğer adıyla kişisel haklar gelir. Bütün insan hakları için öncül nitelik taşıyan yaşam hakkı ile fiziksel bütünlük, mülkiyet ve seyahat hakları; insanlık dışı muamele yasağı, ayırımcılık yasağı bu gruptaki hakların tipik örnekleridir. Sosyal, ekonomik ve kültürel haklar grubunun, neredeyse tamamı çevresel bozulmadan (iklim değişikliğinden) olumsuz etkilenmektedir. Sağlık hakkı, güvenilir su hakkı, elverişli gıda hakkı, elverişli yaşam standardı hakkı, konut hakkı, kendi kaderini belirleme hakkı bu bağlamda öne çıkan haklardır. Vatandaşlık hakkı ise, olumsuz etkilenme açısından, siyasal haklar grubundaki hakların en önemli örneğidir. Somut örnek verilirse, suların yükselmesi yüzünden küçük ada devletlerinin yok olması, diğer haklar bir yana, özellikle vatandaşlık, kendi kaderini tayin ve konut haklarını tehdit etmiştir. İklim değişikliği nedeniyle yeryüzü ve yeraltı sularının azalmasının doğrudan etkilediği haklar ise, yaşam, sağlık, su, gıda ve elverişli bir yaşam standardı haklarıdır. Gıda, sağlık ve yaşam hakları, sıcaklığın artmasının tarım arazilerindeki olumsuz etkilerinin doğrudan tehdit ettiği hakların örneklerindedir. Seller ve fırtınalar ise, ilk planda yaşam hakkını doğrudan tehdit etmektedir.⁹⁷

bc. Çevre göçmenleri ve insan hakları ilişkisinin sonuçları: Ne ölçüde bir koruma?:Yukarıda belirtilen geniş yorumlama çabalarında dayanak alınan haklar, çoğunlukla, klasik (kişisel ve siyasal) haklardır. Bunun nedeni de halen, hem bölgesel hem de evrensel ölçekteki düzenleme ve uygulamalarda, sosyal ve ekonomik hakların “aşamalı gerçekleştirme” (*progressive realization*) anlayışına takılması ve etkili

⁹⁶ İnsan Hakları Konseyi ve BM Genel Kurulunun bu kararları ve daha geniş açıklamalar için bk. UNHCHR, Focus Report on Human R..., s.6-8; UNEP, Climate Change and..., s.13-14; Turgut, “İklim Değişikliğinin Çözümü ...”.

⁹⁷ Çok sayıda hakkın iklim değişikliğinin hangi sonucundan nasıl etkileneceği konusunda geniş açıklamalar için bk. UNEP, Climate Change and..., s.2-8 ve UNHCHR, Focus Report on Human R. (bkz. Raporun tümü. Tek tek inceleme konusu yapılmış haklara yönelik tehditler için bkz. s. 10-22).

koruma mekanizmalarının da bu nedenden dolayı klasik haklar için getirilmiş oluşudur. Dolayısıyla çevre göçmenlerinin mağduriyet durumlarına yanıt verebilmek için dayanılan başlıca haklar, çevresel bozulma nedeniyle tehdit altında olduğu kabul edilen klasik haklar (yaşam hakkı, fiziksel bütünlük hakkı, özel ve aile yaşamına saygı hakkı, mülkiyet hakkı, insanlık dışı muamele görmeme hakkı, ayrımcılığa uğramama hakkı gibi) ile siyasal nitelikli vatandaşlık hakkıdır.

Yaşam hakkının yargı kararlarında, çevre sorunsalı bağlamında, geleneksel kapsamından daha ileriye taşındığı bir gerçektir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) devletin bu hak kapsamındaki *pozitif yükümlülüğünü*, çevre sorunlarının yarattığı *risklerin önlenmesini* ve mağdur olabilecek kişilerin bunlar hakkında *bilgilendirilmesini* kapsayacak şekilde genişletmiştir. İlk kez, İstanbul-Ümraniye çöplüğündeki metan gazı patlamasının sebep olduğu ölümler nedeniyle, Türkiye hakkında verilen “ihlal kararı”, sonrasında Rusya’daki benzer bir olayda esas alınmıştır.⁹⁸ Ancak bu kararlardan çevre göçmenleri hakkında sonuç çıkarabilmek için, bunlardaki sınırları görmek gereklidir. Bir kere, her iki olayda da ölüm sonucu gerçekleşmiş olup ihlal kararı bu bağlamda alınmıştır. İkincisi, her iki olayda da “bilinebilen riskler” vardır. Buna bağlı olan üçüncü bir sınır, devletin yükümlülüklerini somut olarak ve yapılabirlik açısından net şekilde değerlendirmek mümkün olabilmıştır. Dördüncüsü, buradaki risk tek başına devlete atfedilebilmiştir. Yaşam hakkı kapsamındaki önemli bir koruma, yaşamlarına yönelik bir riskin varlığı halinde, bir ülkedeki yabancıların, bu riske maruz kalacakları ülkeye gönderilmemeleridir. Felaketler dâhil, iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarının bu bağlamda bir risk sayılacağı konusunda henüz bir karar yoktur. Ancak, yukarıdaki içtihatlarda belirtilen sınırlardan hareketle, bunun ancak istisnai durumlar için geçerli olacağı söylenebilir. Çünkü yukarıda nedenler kısmında gösterildiği gibi, çevresel bozulmanın sonuçlarında, hem riskin varlığı ve özellikleri (genelliği, soyutluğu, mağdur ile ilişkisi, gerçekliği) hem de devletin bu risk ile bağlantısının (ihmal ya da keyfilik durumu, bütün önlemlerin alınmasının gerekliliği ve olanaklılığı, gerekli önlemlerin alınıp alınmadığı, tek başına devlete atfedilebilirlik) delillerle ortaya konulması güçtür.

⁹⁸ Bk. Turgut, “Yaşam Hakkı ve ÇED ...”.

AİHM'nin çevre sorunlarıyla en fazla ilişki kurduğu hak, özel ve aile yaşamına saygı hakkıdır (AİHS. madde 8). Öyle ki, "çevrenin bozulmasını dayanak alan çok sayıda başvuruda, Sözleşmenin özel ve aile yaşamına saygı hakkına ilişkin 8. maddesinin ihlal edildiği sonucuna ulaşılması ve buna ilişkin gerekçeler, öğretide bu maddenin çevre hakkı maddesi olarak anılmasını sağlamıştır".⁹⁹ AİHM uçakların geceleyin sebep olduğu gürültü, atık giderme tesisinin olumsuz etkileri, altın madeni işletmesinin yol açtığı risk gibi çevresel bozulmaları, başvuruçuların sağlığına müdahale olarak kabul ederek bu madde kapsamında ele almış ve ihlal kararları vermiştir.¹⁰⁰ Bu çerçeveden bakıldığında, çevre göçmenleri durumuna yol açan çok sayıda somut olayın müdahale kapsamına girdiği düşünülebilir. Ancak önemli olan, bu müdahalenin ihlal olarak da değerlendirilmesidir ki bu açıdan yukarıda belirtilenlerden farklı olmayan sınırlarla karşılaşılmaktadır. Bir kere Mahkeme, burada da bireyin menfaatini değerlendirirken, olumsuz etkinin "belli bir düzeye erişmesini" esas aldığı gibi nedensellik bağı (olumsuz etki ile onu yaratan müdahalenin bağlantısını) dar şekilde ele almış, devletin konumunun da bu bağlamda somutlaşmış olmasını aramıştır.¹⁰¹

AİHS'nde, çevre göçmenleri açısından dayanak olabilecek bir başka önemli hüküm olan insanlık dışı ya da kötü muamele yasağı (madde 3) için de benzer durum (kapsamın genişletilmesi, ancak bunun sınırlı oluşu) söz konusudur. Özellikle "geri gönderme yasağı" ilkesi bağlamında önem kazanan bu hükmün, çevresel felaketler nedeniyle başka ülkeye gidenler için uygulanması söz konusu olabilir. Ancak bu tür uygulamaya ilişkin bir AİHM kararına rastlanmamıştır. Kaldı ki, AİHM'nin 3. maddeye ait kararlarından hareketle, burada da Mülteci Sözleşmesindeki "baskı" kavramının yorumunda karşılaşılan sınırların var olduğu söylenebilir. Çünkü AİHM bu maddenin kapsamını genişlettiği kararlarında "sınırlı ve temkinli" bir yaklaşımı esas almakta; "istisnai koşulların olduğu somut olaylarda" ve "insanlık dışı muameleyle ilişkin gerçek bir riskin varlığının verilerle ortaya konulabilmesine" bağlı olarak ihlal kararı sonucuna ulaşmaktadır.¹⁰²

⁹⁹ Turgut, Çevre Politikası ve ..., s. 93. Ayrıca bk. Turgut, "The European Court of ...", s. 1-24.

¹⁰⁰ Bu kararlar için bk. Turgut, "The European Court of ...", s. 10-15.

¹⁰¹ Geniş açıklama için bk. İbid.

¹⁰² Bu bağlamdaki içtihatlar için bk. Long, s.34-35, ayrıca bk. metnin geneli.

AB düzeyinde, özellikle çevre göçmenlerini ilgilendiren raporlarda da gözlenen bir başka eğilim, AB Temel Haklar Şartının çevresel nedenlerle yer değiştirenler için umut olarak görülmesidir. Bu umudu besleyen gerekçeler, Şart ile birlikte “AB politikalarının temel haklar çerçevesinde güçlendirildiğinin ve Şartın yeni politikaları geliştirme için gerekli normatif çerçeveyi sağladığının” düşünülmesidir. Avrupa Adalet Divanının gelecekte bu bağlamda yorumlar yapmasının beklenebileceği de öne sürülmektedir.¹⁰³

Hem AB düzeyinde hem de evrensel ölçekte, çevre göçmenleri sorununa yanıtın insan haklarında aranması çabalarında, somut olarak belli bir hakkı esas almayıp, genelde “insan haklarına saygı ilkesi”nin bir gereği olan “insani yardıma” da başvurulmaktadır. Hatta yukarıda mülteci hukuku başlığı altında belirtilen, tamamlayıcı korumaya dair düzenleme ve uygulamalar da bu bağlamda hayata geçirilmiştir. Ayrıca, yukarıda değinilen, *Tuvalu davasında* Yeni Zelanda Mahkemesi Mülteci Sözleşmesinin uygulanamayacağına karar verirken, devlete atfedilebilir somut bir yükümlülüğün bulunmadığını da belirtmiştir. Mahkeme, sonuçta davacının ülkede kalma isteğini kabul ederken, tamamen insani amaçlarla ve takdire dayalı olarak karar vermiştir.¹⁰⁴ Başvurucunun ailesinden kişilerin Yeni Zelanda’da yaşaması “insani amacı” olayda netleştiren olgular arasında görülmüştür.

Yukarıdaki belirlemelerin ortaya koyduğu durum, uygulamada, geleneksel insan haklarına *sorunun* mikro boyutu açısından, yani çevre göçmenlerinin korunması amacıyla başvurulduğudur. Bu hakları bu amaçla kullanmadaki potansiyelin yadsınmayacağı açıktır. Üstelik geleneksel haklar sadece bu amaçla kullanılsa bile, önleyiciliğe kayan sonuçlar da sağlanabilir. Bu bağlamda bir olasılık, emsal mahkeme kararlarının fazlalaşmasının devletleri, bir daha böyle durumlarla karşılaşmamak için, daha ciddi önlemler almaya itmesidir. Ancak mevcut uygulamalar, göçmenlerin mağduriyetlerini giderme düzeyinde bile, geleneksel insan hakları ile sağlanacak sonucun çok özel durumlarla sınırlı kaldığını göstermektedir.

¹⁰³ EP, Human Rights .., s.69.

¹⁰⁴ Bk. McAdam, “The Emerging of ...”, s.137.

c. Çevre Göçmenlerinin Hakları Konusunda Yeni bir Sözleşme Yapma

Çevresel nedenlerle göç edenlerin mağduriyetlerini, “insan hakları temelinde giderme amacı”nda yoğunlaşan çabalardan birisi, bu göçmenlere uluslararası düzeyde özel bir koruma statüsü sağlayacak ayrı bir sözleşme yapılması önerisidir.¹⁰⁵ Bu çabada, geleneksel insan haklarının *soruna* cevap vermesinde karşılaşılan sınırların da etkisi vardır. Nitekim öneriler temelinde hazırlanan bir taslakta (“Çevresel Nedenlerle Yerinden Olmuş Kişilerin Uluslararası Statüsü Hakkında Sözleşme”),¹⁰⁶ mevcut insan hakları yeni haklarla tamamlanmak suretiyle, mevcut hakların çevre göçmenleri sorununa uygulanmasındaki boşlukların giderilmesi hedeflenmiştir. Taslağın hazırlanmasında öncül rolü olan Prieur’ün ifadesiyle, “böyle bir sözleşmeye hem olgusal temelde hem de hukuk mantığı çerçevesinde gereksinim vardır”.¹⁰⁷ Olgusal temel olarak kastedilen, sürekli artış gösteren ekolojik felaketler yüzünden, giderek daha çok sayıda insanların yaşadıkları yerlerden olmalarıdır. Hukuki açıdan vurgulanan boyut ise, hem bu alandaki boşluk hem de insan hakları ve çevre alanında, böyle bir sözleşmeye dayanak sağlayan çok sayıda sözleşmenin ve BM’in çeşitli organlarıncaya alınmış kararların varlığıdır. Hukuken dayanan bir olgu da BM düzeyinde bazı kesimleri (kadınlar, çocuklar gibi) korumak için kabul edilmiş özel nitelikli sözleşmelerin zaten varlığıdır.

Sözleşme taslağında, “çevresel nedenlerle yerinden olmuş kişiler” tanımlanırken, hem ani hem de zaman içinde gerçekleşen çevresel felaketler yüzünden, zorunlu olarak ve geçici ya da sürekli şekilde göç edenler esas alınmış; uygulama alanına ülke içi göçler de katılmıştır. Getirilen önemli yenilikler arasında, “yerinden olma hakkı” kapsamında kişilerin hür iradeleriyle ülke içine ya da dışına gidebileceği, devletlerin bunu engelleyemeyeceği; yerinden olma zorunlu ise, ciddi ve tehlikeli haller hariç, bunun sadece ilgili kişinin rızası ile olabileceği, bu duruma kişinin zorlanamayacağı; çevresel nedenlerle yerinden olmuş kişi statüsünü talep hakkı bulunmaktadır.

¹⁰⁵ Öneride bulunanlar: Bush, s. 573-577; Hodgkinson-Young, s.24-27; Prieur.

¹⁰⁶ CIDCE, “Draft ..” (first version); CIDCE, Draft ..., (third version).

¹⁰⁷ Sözleşme taslağının hazırlanmasında önderlik yapan Prieur onun hakkında açıklayıcı bir yorum da yazmıştır. Yorum için bkz. Prieur.

Sözleşme taslağının içeriğine ilişkin kısa açıklamaların da gösterdiği gibi, Taslak çevresel göç sorununa, dolayısıyla kökendeki nedenlere odaklanmamış olup, herhangi bir yerinde buna ve önlemeye ilişkin dolaylı bir ifadeyi de içermemektedir¹⁰⁸ ki amacı düşünüldüğünde, bu durumu doğal karşılamak gerekir. Amaçtaki odak noktası, çevresel nedenlerle mağdur olup da mülteci hukukundaki korumanın dışında kalanlara, aynı tür bir korumanın sağlanmasıdır. Dolayısıyla, böyle bir düzenleme önleyicilik bakımından, ancak çok dolaylı şekilde işlev görebilir. Bu da mağduriyete yol açan çevresel olumsuzlukların giderek arttığı düşünüldüğünde, getirilecek koruma rejimi ile mağduriyetleri karşılamanın devletler için getireceği külfetin de giderek artacağı; böylece devletlerin bu artıştan kaçınmak için çevresel olumsuzlukları önlemeye çalışmalarıdır. Ancak burada külfetin, klasik fayda-maliyet analizine göre yapılma olasılığı ile devletlerin, külfete girmek için, böyle bir sözleşmeyi baştan kabul etmemeleri böyle bir işlevin önündeki engel ya da çıkmazlardır.

C. Çevre Hukukunun Özgünlüğü Kapsamındaki Yaklaşımlar

Geleneksel hukuk dallarının *sorunun* çözümündeki sınırları ve yetersizlikleri, çevre hukukunun, uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeylerde kabul görmüş esaslarının bu konudaki hukuki boşluğu ne ölçüde doldurabileceği sorgulamasını beraberinde getirmiştir. Esasında, bu hukuk dalının, amaç dâhil, ortak kabul görmüş bütün genel esaslarının (ilke, kavram, araç ve genel kurallar) ve bunları yansıtan uluslararası hukuki düzenlemelerin gerektiği gibi uygulanmasının, çevresel göçün kökenindeki nedenlerin önlenmesini sağlayacağı kuşkusuzdur. Ancak, devletlerin uygulamalarına bakıldığında, bu bağlamda karşılaşılan sorun, bütün bu kuralların önleyicilik açısından kâğıt üstünde kaldığıdır. Bu sonuçta, ilgili uluslararası mevzuatın “devletleri uygulamaya zorlama ve yaptırım” açısından yetersiz oluşunun önemli payı vardır. Dolayısıyla, ayrıksı durumlar da görülmekle birlikte, aşağıdaki açıklamaların göstereceği gibi, çabaların büyük bir kısmı uluslararası çevre mevzuatındaki (özellikle iklim değişikliği konusundaki) kural-

¹⁰⁸ Bu tür bir sözleşme önerisini öne süren bir çalışmada (Bush, s.575), “sadece mağdurları koruyucu değil, çevresel göçe yolaçan tehlikeleri önleyici hükümlere de yapılacak sözleşmede yer verilmesine” işaret edilmesinin arkasında bu olgu vardır.

ların çevre göçmenlerinin mağduriyetlerinin giderilmesi için yorumlanmasında yoğunlaşmıştır.

1. İklim Değişikliği Sözleşmelerini Dayanak Alma

Öğretideki ve resmi düzeylerdeki çalışmalarda çoğunlukla iklim değişikliği mevzuatında odaklanmanın temel nedeni, çevresel göçe yolaçan felaketlerle iklim değişikliği arasında, giderek daha net bağlantı kurulmasıdır. Konuya özellikle mağduriyetler düzeyinde yaklaşıldığı da dikkate alındığında, bu bağlantılardan hareketle mağdurların gereksinimleri için somut önlemler alınabileceğinin düşünüldüğü söylenebilir. Bu çalışmalarda¹⁰⁹ konu iklim değişikliği kapsamında ele alındığı için kullanılan sözcükler de iklim ile ilişkilendirilmiştir (iklim nedeniyle yerinden olma, iklim nedeniyle göçe zorlanma gibi) . Bu yüzden aşağıda, konuyu bu bağlamda irdeleyen çalışmalara ilişkin açıklamalarda bu sözcükler kullanılacaktır.

İklim değişikliği sözleşmeleri açısından ilk ve temel metin, 1992’de kabul edilen BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC-BMİDÇS)¹¹⁰ olup, sonrasında, bunu tamamlayıcı diğer sözleşmeler (Kyoto Protokolü-1997 ve Paris Anlaşması-2015) sözleşmeler gelmiştir. Ayrıca, ilk sözleşmenin gereğini yerine getirmek için, uluslararası düzeyde yıllık olarak yapılan “iklim değişikliği taraflar toplantılarındaki” kararlar ile Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panel’inin (IPCC) raporları da sözleşmelerle birlikte hüküm ifade etmektedir. Bütün bu metinlerde, *sorunu* “doğrudan esas alan net belirlemeler” henüz olmayıp, sadece yeni tarihli olanların bazılarında konuya “değinme” niteliğinde hükümler vardır. Ayrıca uluslararası çevre sözleşmeleri bireyleri değil, doğrudan devletleri hedef almakta, onlara yönelik yükümlülükler getirmektedir. Bu nedenlerle, çalışmalardaki ortak amaç, her şeyden önce, bunlardaki bazı genel hükümlerin, yorum yoluyla, iklim yüzünden yerinden olanlara uygulanabilirliğinin araştırılması olmuş; konuya “değinen” hükümler de genel hükümlerle bağlantılarıyla dikkate alınmıştır.

¹⁰⁹ Nishimura; Kuusipalo; Singh; McAdam, “From the Nansen..”; Biermann-Boss, “..”; Lyster; Lyster-Burkett.

¹¹⁰ United Nations Framework Convention on Climate Change (Türkiye hem bu sözleşmeye hem de Kyoto Protokolüne taraftır).

Başvurulan genel hükümlerden biri “ortak, fakat farklılaştırılmış sorumluluk” ilkesidir. Asıl kaynağını Rio Bildirgesinden alan bu ilkeyi BMİDÇS, “hakkaniyet temelinde” sözcüğü ile birlikte ve “iklim sisteminin” günümüzün kuşaklarının ve gelecek kuşakların yararı için korunmasında hareket noktası olarak düzenlemiştir. Sözleşme, ilkeler başlığını taşıyan 3. maddedeki bu hükmün devamında, “.. gelişmiş ülkeler iklim değişikliği ve onun olumsuz etkileriyle mücadelede liderliği üstlenmeli” ifadesine de yer vermiştir. Bu ifade, adı geçen ilkenin, hakkaniyet sözcüğünde de içkin olan, özünü ortaya koymaktadır. Bu öz ya da odak noktası, gelişmiş ülkelerin iklim değişikliğindeki tarihsel sorumluluklarının (katkılarının) kabul edilmesi ve buna göre külfet üstlenmeleridir. Bu husus, yukarıda (II. A) adalet boyutu kısmındaki açıklamalarımızla doğrudan bağlantılıdır. Hakkaniyet kavramının konu ile ilişkilendirilmesinden çıkarılacak doğal sonuç, öğretilerde belirtildiği şekliyle,¹¹¹ “dünyadaki kaynakların dağılımının zengin ve fakir ülkeler arasındaki farkı azaltma yönünde” olması gerektiğidir. Ancak, hakkaniyetin tanımı yapılmadığı gibi, belirtilen hükümde ya da Sözleşmenin başka maddelerinde, onun yorumlanmasına katkı yapacak herhangi bir belirlemeye de yer verilmemiştir. Dolayısıyla, hakkaniyete, *kaynakların adil dağılımını* etkileyecek şekilde, *hukuki bir nitelik* verildiğini savunmak güçleşmektedir. Sonuçta, adaletin içeriği, farklılaştırılmış sorumluluktan ne anlaşılacağına bağlı olmaktadır ki buna ilişkin net bir tanım yapılmamış; konu, Sözleşmenin çeşitli maddelerinde (4.3 ve 4.4) somutlaştırılmıştır. Somutlaştırma, gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere karşı yükümlülüklerine ilişkindir. Bu bağlamdaki ana yükümlülük, hem iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine uyum sağlamaları hem de kendilerine getirilen yükümlülüklerin gereğini yapmaları için, geliştirmekte olan ülkelere gereken yardımın (masrafların karşılanması, mali kaynaklar sağlanması, teknoloji transferi) sağlanmasıdır.

Genelde, “ortak, fakat farklılaştırılmış sorumluluk” ilkesinin uygulanmasında ve somutta mali yardımların sağlanmasında (fonların oluşturulması ve kullanımı gibi) yapılacaklar, sonraki süreçte, “taraf- lar toplantılarında” karara bağlanmıştır. *Sorunun* önemi ve çözümüne ilişkin yoğun baskıların da etkisiyle, bu toplantıların bazılarında (Can-

¹¹¹ Singh, s.67.

cun, Doha ile Paris toplantıları) kabul edilen bazı karar ve metinlerde,¹¹² doğrudan düzenlenmemekle birlikte, *sorunun* “önemine-varlığına- de- ğinen ve mevcut bazı ilkelerle bağlantısını gösteren” ifadelerle, farklı bağlamlarda yer verilmiştir. Ayrıntılara girmeden belirtilirse, *sorun*, “yerinden olma, göç ve yeniden yerleştirme” terimleri kapsamında belirtilmiş ve iklim değişikliğine “uyum-*adaptation*- programı” ya da iklim değişikliği yüzünden karşılaşılabilecek “kayıp ve zarar-*loss and damage*-” ile ilişki kurularak ortaya konulmuştur. Böylece alınması düşünölen önlemler de bu alanlar ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca düşünölen önlemler, taahhütleri içermek bir yana, somut politikalara bile ilişkin olmayıp genel niteliklidir; sorunu “anlamaya”, “işbirliği ve eşgüdümü geliştirmeye ilişkin” önlemler gibi.

Sorunun “iklim değişikliğine uyum” ile “kayıplar ve zararlar” kapsamında ele alınması arasında sağlanacak amaç ve işlevler açısından önemi farklılıklar vardır. İlkinde,¹¹³ *soruna*, aslında ikincisini de kapsayan, daha genel bir çerçevede ve uzun vadeli olarak da yaklaşıldığından, göçün önlenmesi bağlamındaki risklerin azaltılması çabaları da olabilecektir. Çünkü iklim değişikliği bağlamında yetkili birimler tarafından kabul edilen tanımda,¹¹⁴ “zararın hafifletilmesi ya da fayda olanaklarının araştırılmasını sağlamak için, insan sistemlerinde mevcut ya da beklenebilir iklim ve etkilerine uyum”dan bahsedilmiştir. Ayrıca uyum, devletlerin iklim değişikliği sözleşmelerinde üstlendikleri, “seragazi emisyonlarını azaltım taahhütlerinin” yerine getirilmesindeki yollardan olduğundan, burada işlev açısından, önleyiciliğe doğru adım atılacağı da söylenebilir. Ancak bu sonuca, uygulamalarda bu amaçtan hareket edilmesi halinde ulaşılabilir. Nitekim öğretilde,¹¹⁵ “uyumun, azaltım-*mitigation*- ile karşılaştırıldığında, sadece ılımlı bir yanıt sunduğu”na dikkat çekilmiştir.

“Kayıp ve zararlarda” ise, önce, mağdurların mali ve insani gereksinimlerinin, sonra da bunlar için sorumluluk yüklenecek ölkelerin külfetlerinin karşılanmasında odaklanılmaktadır. Bu bağlamda, gelişmiş ölkelerin geliştirmekte olan ölkelere mali kaynak sağlamaları için,

¹¹² Bunlar için bkz. Kuusipalo, s. 636-637; Lyster, s.10-13; McAdam, From the nansen..”,s. 1528-1530...

¹¹³ Uyum konusunda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Lyster, s.5-10.

¹¹⁴ Tanım için bkz. IPCC, Special Report ...”, s.5.

¹¹⁵ Lyster, s.1.

farklı isimler altında oluşturulmuş fonlar bulunmaktadır. Ancak, öğretilerde, fonların uyum sürecinde kullanılması bakımından yetersizlikler ile bazı sakıncalara işaret edilmiştir. Yetersizlikler, fonların doğrudan "tazminat" (hukuki sorumluluk) için kullanılamamaları, gönüllülüğe dayanmaları ve bunun da etkisiyle, miktar bakımından az olmalarıdır.¹¹⁶ İklim-dışı fonların "iklim nedeniyle yerinden olmada" kullanılmasının, gelişmiş ülkelerin, *sorunun* kaynağındaki sorumlulukları nedeniyle, üstlendikleri özel sorumlulukların ihmal edilmesine yol açma olasılığına da sakıncalar¹¹⁷ arasında işaret edilmiştir.

BMİDÇS ile başlayıp yıllık olarak devam ettirilen uluslararası adımlardaki asıl amaç, iklim değişikliğine yol açan seragazi emisyonlarıyla mücadele etmek olduğundan, bunların azaltılması için devletlere getirilen genel yükümlülüklerin yerine getirilmesi, çevresel göçe neden olan kimi olumsuzlukların (iklim değişikliğinin nedenlerinin) önlenmesinde de etkili olacaktır. Böylece, geleneksel insan hakları yoluyla sorunu çözme çabalarından farklı olan husus, buradaki çözüm girişimlerinde, ister istemez, uzun vadenin de dikkate alınması ve *sorunun* makro boyutuna da (kökündeki nedenlere) yanıt verme umudunun bulunmasıdır. Ayrıca, önleyicilik, bir alt basamak olan kısa vadedeki "olumsuz sonuçları- riskleri azaltmak" şeklinde de söz konusu olmaktadır ki bu, yukarıda değinilen "iklim değişikliğine uyum" kapsamındaki önlemlerle gerçekleşmektedir. Ancak, bu amaç ve sonuçlara ulaşmayı engelleyici gerçekler ve etkenler vardır. İlki, yukarıda kavram kısmında (III) belirtildiği gibi, iklim, çevre kavramındaki unsurlardan sadece birisi olup diğer unsurlarla, ayırılmazlığı güç bir etkileşim içindedir; dolayısıyla iklim değişikliğinin nedenleri ile genelde çevre bozulmasının nedenlerini ve iklim değişikliği ile çevresel bozulmaları birbirinden ayırmak her durumda mümkün olmamaktadır. Böylece *soruna* salt bu açıdan yaklaşmak eksik, yetersiz, hatta yanlış ve yanıltıcı olabilecektir. İkincisi, Kyoto Protokolü sonrasında yapılan uluslararası iklim görüşmelerinde, devletlerin seragazi emisyonlarını azaltmak için, bu protokoldeki türde net bağlayıcı *yükümlülükler* üstlenmelerinde anlaşılammıştır. Bu durumda getirilen genel nitelikli "taahhütler" esas itibarıyla gönüllülüğe dayanmaktadır. Bu gerçeğin en

¹¹⁶ Kuusipalo, s.640-641; Singh, s.63-64; Lyster- Burkett, s.9-10; Lyster, s.16.17.

¹¹⁷ Kuusipalo, s. 642.

önemli etkisi, sorunun makro boyutu için temel çözüm olan önleyiciliğin gerçekleştirilememesidir.

İklim sözleşmelerinin sorunun makro boyutundaki önleme amacını gerçekleştirme açısından bir umut, halen dünyanın birçok yöresinde açılmış olan ve “iklim davaları” olarak adlandırılan davalarda, mahkemelerin, devletlerin seragazı emisyonlarını önleme ve azaltmadaki özen yükümlülüklerini yerine getirmediklerini kabul edip onları bu yönde harekete zorlamalarıdır¹¹⁸.

2. Çevre Hakkını Dayanak Alma

Çok sayıda ülkenin anayasasında, çevre konusunda hak, ödev ya da rehber ilke şeklindeki düzenlemeler mevcut olup, bunlar çevre hukukunun temel yasal dayanağı olarak işlev görmektedir. Uygulamada, hemen her somut çevre sorunun çözümü için kendilerine başvuru bu düzenlemeler, geleneksel insan haklarından farklı ve hukukun geleneksel esaslarını, çevre hukukunun özgünlüğü çerçevesinde sorgulayan, genişletici ve amaçsal yorumlara konu yapılmaktadır. Bu yüzden bu tür hükümlerin, özellikle “çevre hakkı” şeklinde bir düzenlemenin, uluslararası ölçekte kabulünün çevresel göç ve çevre göçmenleri için de çözüm sağlayacakları kuşkusuzdur. Ne var ki, 1970’den beri gösterilen yoğun çabalara karşın, BM düzeyinde ve Avrupa ölçeğindeki insan haklarına ilişkin temel-genel- sözleşmelerde bu hakka ve bu konuda herhangi bir hükme henüz yer verilmemiştir. Yine de bu olumsuz gerçek bu konudaki çabaları baltalamamıştır. Aksine, anayasalardaki düzenlemeler ve bunların mahkemelerce yorumuyla geliştirilen içtihatlar da dayanak alınmak suretiyle, çevre hakkının evrensel düzeyde kabulüne ilişkin isteklerin, hazırlanan projeler şeklinde, BM düzeyindeki toplantılarda sunulmasına hız verilmiştir. Bu bağlamda önemli bir yenilik, mevcut sözleşmelere hüküm eklenmektense konuya ilişkin başlıbaşına bir sözleşme yapılmasıdır. Bu yeniliğin işlevsellik açısından önemi, böyle bir metnin çevre hukukunun çevre hakkını yakından ilgilendiren ve onun uygulanmasında işlev görecek bütün esaslarını

¹¹⁸ Bu bağlamda, devletlerin özen yükümlülüğüne işaret eden ve bunun yerine getirilmesi gerekliliğine hükmeden alt derece mahkemelerce verilmiş olumlu kararlar vardır. Hollanda’daki Uganda davası bunun bir örneğidir. Bkz. Turgut, “İklim Davaları; Avrupa’dan bir Örnek ..”.

da kapsamak durumunda olmasındadır. İşte bu nitelikteki bir çalışmanın en yeni örneği Çevre Hakkı Konusunda Uluslararası Sözleşme Taslağıdır (Taslak)¹¹⁹. Bu taslak ile BM “*ikiz sözleşmelerinin*” (Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi), üçüncü bir sözleşme ile tamamlanması amaçlanmıştır.

Taslakta, çevre göçmenleri sorunuyla doğrudan ilgili hükümler, “çevre mültecileri ve ülke içinde yerinde olmuş kişilerin hakları” (md.16) ile “felaket durumlarına maruz kişilerin hakları” (md.15) başlıklı maddelerdir. 16. maddede, iradi ya da zorunlu olarak ve ani ya da çevredeki değişiklikler yüzünden yerlerinden olmuş kişilerin, bütün kişisel, siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel haklarının garanti edildiği belirtilmiştir. 15. maddede ise, doğal ya da endüstriyel felakete özellikle açık olan kişiler ele alınmış ve devletlerin, uluslararası hukukta sağlanmış bütün hakları bunlara sağlayıcı önlemleri almaları vurgulanmıştır. Ayrıca bu konumdaki kişilerin, çevresel kazaların sağlık ve çevreye yönelik olumsuz etkilerinden önceden haberdar edilme hakları olduğu da belirtilmiştir. Hükümlerden anlaşılacağı gibi, Taslak, çevresel göç sorununu değil, göçmenleri ve bunların da mevcut insan haklarından yararlanmalarının sağlanmasını düzenlemiştir. Böylece bu hükümler bu makalenin amacı olarak belirtilen “önelici yaklaşımın bütünsel çerçevede” benimsenip uygulanmasından uzaktır. Ancak Taslağın bütünü, çevre hukukunun özgünlüğü kapsamında dikkate alındığında, onun böyle bir yaklaşımı, ister istemez yansıttığında kuşku yoktur.

Her şeyden önce, Taslak, çevre hakkını geniş yorumla konu olabilecek şekilde kaleme almıştır. Çünkü çevre kavramı “sağlıklı” (başlıkta kullanılmış) ve “ekolojik açıdan dengeli” sözcükleriyle ilişkilendirildiği gibi, hak sahiplerini gösteren “herkes” sözcüğüne gelecek kuşaklar da dahil edilmiş ve çevre hakkı yaşam hakkı ile bağlantılı kurularak ifade edilmiştir. Ayrıca bu hak, hak sahibinin sağlık, güvenlik ve refahını temin eden bir hak olarak ele alınmıştır (madde). Buradaki geniş yorumun, çevre hukukunun bütün esasları ve özgünlüğü dikkate alınarak yapılacağı yadsınamaz. Öte yandan, çevre hukukunun önemli

¹¹⁹ CIDCE, *Projet de Pacte International Relatif au Droit des Etres Humaines a L'environnement*. Taslak, BM Ekonomik ve Sosyal Konsey’de danışman statüsü verilen Uluslararası Mukayeseli Çevre Hukuku Merkezi (Centre International de Droit Compare de L'environnement) tarafından 2013’de hazırlanmıştır.

ilkelerinin, Taslakta ayrı ayrı maddelerde, “hak şeklinde” ifade edilmesi önemli bir yeniliktir. Bunların örnekleri, yüksek düzeyde koruma ve geriye gidilmezlik hakkı, ihtiyat önlemleri hakkı, önleme hakkıdır. Usule ilişkin çevresel haklar (bilgi edinme, katılım ve yargıya başvuru) ile diğer bazı haklar da Taslakta düzenlenmiş ve aslında çevre hakkının geniş anlamı içine girmelerine karşın, su hakkı ve gıda hakkı, ayrı maddelerde belirtilmiştir.

Sonuçta, böyle bir sözleşmenin kabulü, yukarıdaki ilgili başlıklarda değinilen, geleneksel hukuk dallarının geleneksel anlayışları ile bunları esas alan bilimsel ve yargısal uygulamalar çerçevesinde karşılaşılan engelleri kaldıracak ve yetersizlikleri tamamlayacak bir adım olarak görülmelidir. Bu bağlamda, sorun yaratabilecek durum, Sözleşmenin hak temelli bir girişim olarak çevre hakkını esas almasından hareketle, onun işlevine geleneksel bakış açısıyla yaklaşılmasıdır. Çünkü böyle bir yaklaşım, kuramsal ve olgusal gerçekler aksini göstermekle birlikte, çevre hakkının çevre sorunsalını hedef alan özel niteliğini dışta bırakmak suretiyle, Sözleşmenin “çerçeve, genel” nitelikli bir metin sayılmasını engelleyecektir.

3. Çevre Konusunda Genel Bir Sözleşmeyi Dayanak Alma

Çevre sorunsalına çözüm getirme kapsamındaki doğrudan çevreye ilişkin girişimlerin, konuyu doğrudan ya da dolaylı ele alması bile, çevresel göç için de geçerli olacak çözümler içereceklerini kabul etmek gerekir. Nitekim *soruna* ilişkin getirilen önerilerin bir kısmında,¹²⁰ sözleşme önerilerinin sadece çevresel göçmenlerin mağduriyetlerinde odaklanmayıp daha kapsayıcı hükümler içermeleri gerekliliğine işaret edilmiştir. Bu bağlamda, yapılacak çevre sözleşmesinde, uluslararası çevre hukukunun ilkelerinin *soruna* yanıt verecek şekilde genişletilmesi gerektiği görüşü,¹²¹ *sorunun* makro boyutuna yöneldiği için önem taşımaktadır. Dolayısıyla, *sorunu* çözmek için önerilmemesine karşın, Küresel Çevre Sözleşmesi Taslağının (Taslak)¹²² bu bağlamda

¹²⁰ Singh, s.76-77; McCue, 177-178.

¹²¹ Bu görüşü savunan McCue, devletlerin uluslararası çevre mevzuatındaki yükümlülüklerini gösteren bazı ilke ve kurallardan hareketle “çevresel mülteciler” için ne ölçüde uygulanabileceği konusunda ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Bkz. s.177-189.

¹²² Bkz. Le Club des Juristes, *Avant ...* (Fransız Hukukçular Kulübü Çevre Komis-

sağlayacağı işlevi belirtmek önemlidir. Bu metnin hazırlanmasındaki amaç, önsözde belirtildiği üzere, “çevreye yönelik tehditlerin giderek artması ve küresel düzeyde daha istekli ve işbirlikçi şekilde hareket etmeye duyulan gereksinimdir”. “Hukuki dayanağı oluşturan gerçek ise, evrensel ölçekte çevrenin sadece belirli yönlerini konu alan beş yüzün üzerinde sözleşmenin yarattığı parçalanmışlık ve kimi durumlarda bunlar arasındaki tutarsızlıklardır. Böylece, bu sorunları da giderecek ‘genel ve temel’, ‘tutarlı ve birleştirici’, ‘bağlayıcı’ bir küresel metne gereksinim duyulmuştur. Bu metin çevre hukukunun, çevreyi korumaya yönelik uluslararası bildireler ile çevrenin çeşitli yönlerine ilişkin somut sözleşmelerde yer verilerek genel kabul görmüş ve bir kısmı uluslararası gelenek hukuku halini de almış olan kavram, ilke ve normlarının tümünü içerecektir. Böylece bu temel metin çevrenin hukuken korunmasında adeta bir şemsiye (çatı) işlevi görecektir, bağlayıcı özelliği nedeniyle de ulusal ve evrensel mahkemeler önünde dayanak olarak kullanılacaktır”¹²³.

Taslak, ulusal, bölgesel ve uluslararası ölçeklerde çevrenin korunmasına ilişkin önceki kazanımları da esas aldığından, tamamıyla yepyeni bir içeriğe sahip değildir.¹²⁴ Önceki kazanımlar bağlamında, ilkönce çevre hakkına yer vermiş, bunu, usule ilişkin haklarla (bilgiye erişim, katılım ve çevresel adalete erişim) tamamlamıştır. Çevre hakkı, ekoloji sözcüğü de kullanılarak ve anayasamızdaki gibi yaşam hakkı ile bağlantılı olarak ifade edilmiştir.¹²⁵ Sonrasında, çevre hukukunun yerleşmiş ortak ilkelerine (önleme, ihtiyat, kirleten öder, işbirliği, entegrasyon, kuşaklararası hakkaniyet) yer verilmiştir.

Taslak, hukuki metinlerde açıkça yer alma bir yana, çevre hukuku öğretisinde bile henüz hak ettiği yaygın yeri kazanamamış olan hükümler de içermektedir. “Geriye gidilemezlik” (*non-regression*) ilkesi

yonu tarafından hazırlanan ve bu sürece diplomatik boyutun da dâhil olduğu bu taslak, Fransa Cumhurbaşkanı Macron tarafından, 24 Haziranda, Paris’te basına ilan edilmiş ve 19 Eylül 2017’de de BM Genel Kurulu’nun 72. oturumunun açılış haftasındaki zirvede, üye devletlere sunulmuştur. Taslağın hazırlanma süreci ve amacı hakkında ayrıntılı açıklama için bkz. Le Club des Juristes, White Paper. Taslağın çeşitli yönlerine ilişkin değerlendirme için bk. Turgut, “Küresel Çevre ...”.

¹²³ Le Club des Juristes, White Paper, s.16-25; Turgut, “Küresel Çevre ...”.

¹²⁴ Hassan’ın belirttiği gibi, taslakta “gerçekçi olmaya çalışılmış, fazla ihtiraslı ya da hükümetlerarası görüşme sürecini yıldırıcı bir içeriğe de yer verilmemiştir”. s. 6.

¹²⁵ Herkes sağlık, onur, refah ve kültürüne elverişli, ekolojik açıdan sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir (md.1).

bu bağlamda kayda değer bir yeniliktir. Bu ilke “halen mevcut hukukun güvenceye aldığı küresel çevre koruma düzeyini azaltıcı kurallar kabul etmekten ve faaliyetlere izin vermekten kaçınma” şeklinde ifade edilmiştir. Bu hüküm, ülkemiz gibi, çevre korumayı ve çevre mevzuatını sadece şekil olarak gören ülkelerdeki uygulamalar nedeniyle, büyük önem taşımaktadır. Bununla bağlantılı sayılabilecek diğer iki hükümden birisi etkili hukuki düzenlemeler yapma ve etkili şekilde uygulama ödevidir ki bundan kasıt, hukuki düzenleme ve uygulamaların şekilsel kalmayıp çevre koruma amacına hizmet etmeleridir. Diğer hüküm ise “çevreye özen gösterme ödevi” olup; devletler, uluslararası kuruluşlar, gerçek ve tüzel kişiler bunun muhatabı sayılmıştır. Bu hükümde, anayasalarda devlete ve bireylere getirilen çevreyi koruma ödevinin veri alındığı söylenebilir.

Önleme ilkesinin düzenlenmesinde çevresel etki değerlendirmesinin gerekliliğinin ve devletlerin bu konudaki yükümlülüklerinin de özenle vurgulanması önemlidir. Entegrasyon ilkesi düzenlenirken sürdürülebilir kalkınmanın esas alınması gereği belirtilmiş, bu kavramın bilinen yerleşmiş tanımı, kuşaklararası hakkaniyetin düzenlendiği madde ile önsözde belirtilmiştir. Çevresel zararı elverişli şekilde giderecek tedbirlerin alınması; çevre eğitiminin yüksek ölçüde sağlanması; ekosistemlerle insan faaliyetlerinin bunlara etkileri konusundaki “bilimsel bilginin” geliştirilmesi; ekosistemlerin çeşitlilik ve kapasitesini koruyup iyileştirecek ve çevresel bozulmaları önleyip giderecek önlemlerin alınması da ortak kabul görmüş esaslardandır.

Taslak, çevre hukukunun özgünlüğüne dayalı genel çerçevesi nedeniyle, aşağıda sonuç kısmında vurgulanan sorgulamalara, dolayısıyla, çevresel göçün de dâhil olduğu çevre sorunsalının kökensel nedenlerine yanıt veren “kuramsal ve hukuki çatıyı oluşturma” işlevi görecektir. Bu yüzden, Taslağa yöneltilen bazı olumsuz eleştirilerde¹²⁶, “ekonomik-politik” menfaat temelindeki geleneksel yaklaşımların etkisinin ağır basmasıyla, bu olgunun görülemediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

¹²⁶ Taslağın, çevrenin korunmasındaki mevcut engeller için bir şey yapamayacağı, esaslı hukuki karışıklıklar yaratacağı ve böyle bir sözleşme için çabalamanın zaman kaybı olacağı yolundaki eleştiri için bkz. Darby ve Biniaz.

D. Çevre Mevzuatını da Dayanak Alan Disiplinlerarası Yaklaşım

Bu başlıkta, *soruna* ilişkin yeni hükümler getirilmesini önermeyip, bölgesel ve uluslararası düzeydeki mevcut düzenleme ve uygulamaların hepsini birden içeren kapsayıcı uygulamalar yapılmasını esas alan önerilere verilmiştir. Bunlarda, uluslararası hukuk, mülteci hukuku, insan hakları ve uluslararası çevre hukuku çerçevesinde, şimdiye kadar yayımlanmış uluslararası ve bölgesel metinler (kararlar dâhil) ile bunların uygulanması süreçlerinde genel kabul görmüş esaslar, *sorunun* çözümü için dayanak alınmaktadır. Bunun ana nedeni, kalkınma anlayışını, ekonomik boyutunun ilerisinde ve tüm sorunlara yanıt verecek genişlikte ele almanın¹²⁷ yarar sağlayacağı umudunun burada temel oluşturmasıdır. Bu yöndeki uluslararası çabaların, ilk olmamakla birlikte ilk olanlardan¹²⁸ da esinlenen, en önemli son örneği Göç Konusunda Küresel Anlaşmadır (GCM).

BM düzeyinde yürütülen ve AB'nin etkili bir rol oynadığı çabalar sonucunda hazırlanan ve yukarıda (II. B) kısaca değinilen GCM, uluslararası nitelikli çeşitli hukuk disiplinlerinden birinden hareketle değil, bunların hepsine ilişkin mevcut düzenlemeler ve kazanımlar dikkate alınarak geliştirilmiştir. Yukarıda kavram (II.A) başlığında değinilen, New York Bildirgesinden (EK.2) hareketle, BM çatısı altında sürdürülen hükümetlerarası görüşmeler¹²⁹ sonucunda bu anlaşmanın nihai metni üzerinde uzlaşılmıştır. Kasım 2018'de yapılacak hükümetlerarası toplantıda resmen kabul edilmesi beklenen bu metin üzerindeki uzlaşma, "uluslararası göçün bütün boyutlarını bütünsel ve kapsayıcı olarak içermesi" niteliğinden hareketle, "tarihi bir an" olarak basına sunulmuştur (13 Temmuz 2018)¹³⁰. "Hukuki bağlayıcılığının olmadığı ve devletlerin siyasal ve ahlaki açıdan ortaklaşa üstlendikleri taah-

¹²⁷ Bu düşüncenin göç ekseninde BM düzeyinde gelişimini yansıtan çaba ve bunları içeren metinler için bk. Newland, s.2-9.

¹²⁸ İlk olduğu söylenemez; çünkü öncesinde, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi (2015), New York Bildirgesi (2016), Nansen Girişimi ve AB metinleri (EP, Climate Refugees ..) vardır.

¹²⁹ ABD'nin görüşmelere katılmayacağı kararını alması nedeniyle, Avrupa Birliği, en güçlü önder konumuyla bu görüşmeleri yönlendirmiştir (AB'nin bu rolü için bkz. Guild-Grant, s.15.17). Görüşmeler yerel otoriteler, sivil toplum temsilcileri ve göçmenlerin de dâhil olduğu, geniş katımlı ve şeffaf bir çerçevede yürütülmüştür. Görüşme süreci için bkz. Guild-Grant, s.1-12; ICVA, s.2-5; Newland, s.5-6.

¹³⁰ Bkz. Press Release, s.1.

hütleri" yansıttığı¹³¹ açıkça belirtilen bu metnin kabulünde, göçü etkili şekilde yönetmenin bütün devletlerin ortak menfaati olması" gerçeği etkili olmuştur.

Başlığının ortaya koyduğu gibi, geneldeki göç sorununa ilişkin olan ve "çevre göçmenleri" sözcüğünün de yer almadığı bu anlaşma, bu makalenin amacı çerçevesinde değerlendirildiğinde şu saptamalar yapılabilir. Anlaşma, "bütün boyutlarıyla uluslararası göç konusunda işbirliğine katkı" bağlamında bütünsel ve kapsayıcı olarak nitelendirilmesine karşın, bu niteliğin *sorunun* mikro boyutu üzerinde yoğunlaştığını kabullenmek gerekir. Çünkü herşeyden önce, başlıktan da görüleceği gibi, bu anlaşmanın amacı ve ana konusu "güvenli, düzenli ve düzenli göçü kolaylaştırmak"dır. Anlaşmadaki "amaçlar" ve "rehber ilkeler" ile bunların uygulanmasına ilişkin esaslar, genelde, bu temelde belirlenmiştir. Dolayısıyla, göçmenlerin göçün bütün aşamalarındaki mağduriyet ve gereksinimlerine yanıt verme ile devletlerin önceliklerini doğru şekilde dengeleme ağırlık kazanmıştır. Bu bağlamda, Uluslararası İşçi Örgütünün Sözleşmeleri de dâhil, mevcut insan hakları sözleşmelerinin ve uluslararası çevre mevzuatının sağladığı bütün olanakların hep birlikte ve bütün göçmenler açısından uygulanması üzerinde durulmuştur. Mikro boyuta ilişkin kapsayıcılığı ortaya koyan diğer göstergeler, göç konusunda sonuçları olabilecek, nufussal, sosyal, ekonomik ve çevresel değişikliklerin ve göçmenlerin gittikleri ülkelerde kalkınma açısından sağlayabilecekleri avantajların dikkate alınmasıdır (paragraf 12).

Anlaşmada, önleyiciliğin (önleme amacının) esas olduğu makro boyuta vurgulamalar yapıldığını söylemek güçtür. Bununla ilişkilendirilebilecek yönler, amaç ile uluslararası çevre mevzuatı açısından esas alınan temel metinlere değinen kısımlarda görülebilir. Bu temel metinler, "İklim Değişikliği" ve "Çölleşme ile Mücadele" sözleşmeleri, Paris Sözleşmesi ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'dir. "İnsanları ülkelerinden ayrılmak durumunda bırakan yapısal faktörleri ve olumsuz etkenleri azaltmak" şeklinde bir ifadeye, amaçlar başlığının ikinci sırasında (paragraf 18) yer verilmiştir. "Doğal felaketler, ik-

¹³¹ Anlaşma'nın, treaty ya da convention, hatta pact olarak değil de compact sözcüğü ile adlandırılması bu niteliğe bağlanmaktadır. Aynı nedenden hareketle, bu makalede de sözleşme ya da antlaşma değil, anlaşma sözcüğü kullanılmıştır.

lim değişikliğinin ve çevresel bozulmanın olumsuz etkileri” sözcükleri de bu kısımda ve ara başlık olarak belirtilmiştir. Burada, sadece iklim değişikliğinin yer verilmeyip çevresel bozulmadan da söz edilmesi, konuya daha genel yaklaşıldığını gösterir. Ayrıca, bunun bir gereği olarak hem aniden hem de zamanla ortaya çıkan doğal felaketler esas alınmıştır. “İklim değişikliğinin ve çevresel bozulmanın olumsuz etkilerine” ve “ani ve zamanla gözükten doğal felaketlere” yanıt çerçevesinde, yine aynı paragrafta “berteraf” (*eliminate*), Anlaşmanın bir başka yerinde ise (paragraf 12) “azaltmak-hafifletmek-” (*mitigate*) sözcükleri kullanılmıştır. Böylece, amaç çerçevesindeki açıklamalarda ve anlaşmanın tümünde, nedenlere yönelik olarak “önleme” (*prevent*) sözcüğü kullanılmamıştır.

Öte yandan, Anlaşma, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemindeki (Gündem) “amaçlar, hedefler ve göstergeleri” temel veri almış, bunları gerçekleştirmeye yönelik girişimlerin göç sorununa, kökenleri dâhil, katkıda bulunacağını varsaymıştır. Bu amaçlar, Gündemde, kalkınma kavramının ekonomik boyutu dışına çıkılmak suretiyle; fakirliğin giderilmesi, gıda güvenliği, sağlık, eğitim, kentsel ve kırsal gelişim, istihdam yaratılması, cins eşitliği, insan haklarının korunması gibi çok sayıda boyutu kapsayan daha geniş çerçevede geliştirilmiştir. Ancak, bu geliştirmede daha kapsayıcı boyutlar düşünülmeyle birlikte, sürdürülebilir kalkınma kavramının özünde ve kökeninde yer alan ve aşağıda vurgulanacak “yerleşik sisteme yönelik sorgulama” olgusu görmezden gelinip, onun zaman içinde yerleştirilmiş gevşek yorumu esas alınmıştır. Böylece anlaşmanın uygulanmasında kendilerine rol verilip umut bağlanan özel sektör ve uluslararası finans kuruluşlarının bu rollerini yerine getirirken, alışık oldukları geleneksel ekonomik anlayış ve hedeflerden ne ölçüde uzaklaşabilecekleri de kuşkuludur. Dolayısıyla, bu bağlamda sorgulamalar yapmayan bir anlaşmanın da çevresel göç sorununun, gerçek anlamda önleyiciliği hedef alan makro boyutuna etkili bir yanıt sağlamasını beklemek güçtür.

V. SONUÇ SAPTAMA

Bütün ülkeler açısından riskler getiren çok önemli bir sorun olmasına karşın, çevresel göçü önleme bir yana, mağduriyetler konusunda bile etkili bir hukuki çözüme ulaşılamamasında, konunun karmaşıklığının, özellikle “tanım, sınıflandırma ve nedenselliği netleştirme güç-

lüğünün” payı olduğu kuşkusuzdur. Fakat asıl nedeni, devletlerin, çevre sorunsalının nedensel kökenini ve bunun gerektirdiği radikal çözümleri kabul etmede hâlâ isteksiz olmalarında aramak gerekir. Çevre sorunsalının nedensel kökeninde kapitalizmin sorgulanması vardır. Esasen bu olgu, sürdürülebilir kalkınma kavramının BM düzeyinde ortaya konulmasındaki temel metin olan Brundtland Raporundan çıkarılabilmektedir. İlk kez bu raporda getirilen ve sonrasında uluslararası girişimlerinde yenisi yapılmadığı için halen geçerli olan bu tanımdaki, doğrudan (temel gereksinimlerin karşılanması, bugünkü ve gelecek kuşaklar) ve dolaylı (adalet) unsurlar ile raporun tümünde yer verilen, çevre sorunsalının nedenlerine ve yapılması gerekenlere ait açıklamalar bu sorgulamayı yansıtmaktadır¹³². Kavramı ortaya çıkaran gerçek, klasik kalkınma anlayışına dayalı insan faaliyetlerinin doğal varlıklara yaptığı baskı nedeniyle çevre sorunsalının ortaya çıktığı ve bu faaliyetler çevre dikkate alınarak yeniden planlanmazsa, doğal varlıklar yok olacağı için, gelecekte bir kalkınmanın da mümkün olamayacağıdır. Görüleceği gibi, bu gerçekte çevre faktörü, ekosistem olgusuna bağlı olarak ön plana çıkmakta ve kalkınmayı belirleyici rol oynamaktadır. Bu olgu, aslında, bu kavramın ekonomi biliminin de temel bir kavramı haline geldiğini ve klasik kavram olan kalkınmanın yerini aldığını göstermektedir. *Geleneksel üretim ve tüketim kalıplarının değiştirilmesinin*, çok sayıda uluslararası belgede, çözüm yolu olarak görülmesi de bu gerçeklerin bir gereğidir. Ancak, uygulamadaki adımların buradaki değiştirmeyi “*tüketim toplumu ve kullan, at*” anlayışına hiç dokunmadan atılması, bu söylemin kâğıt üstünde kaldığını göstermektedir.

Esasında, uygulamadaki durum bir yana ya da onun da etkisiyle, sürdürülebilir kalkınma kavramının anlamı, 1992 Rio Konferansı sonrasında uluslararası metinlerinde, özündeki sorgulayıcı nitelikten uzaklaştırılmıştır. Onun sürekli şekilde, “sosyal, ekonomik ve çevresel” olarak üç boyutlu anlamlandırılması ve yapılan yorumlarda da çevre faktörünün kalkınma faaliyetlerindeki boyutlardan sadece biri-

¹³² Resmi adı Our Common Future olan ve Ortak Geleceğimiz adıyla Türkçeye de çevrilen, 1987 tarihli bu rapor, rapordaki tanım, tanımın yorumu ve konu hakkında geniş açıklama için bkz. Turgut, Çevre Politikası ve ..., s.20 ve s.106-108; Turgut, Çevre Hukuku..., s.175-179.

si olarak değerlendirilmesi¹³³ bunun göstergesidir. Bunun bir gereği olarak da uygulamadaki önlemler “sisteme dokunmayacak şekilde” belirlenmektedir. Bu olgu, genelde göçmen sorununun çözümü için Birleşmiş Milletler’in en son girişimiyle hazırlanan ve hemen yukarıda ele alınan (IV. D) Göç Konusunda Küresel Anlaşma için de geçerlidir. Kapsayıcı bir çözüm getirmeyi amaçlaması açısından olumlu olan bu metinde kapsayıcılık “Gündem 2030”daki sürdürülebilir kalkınma amaç ve hedefleri bağlamında ele alınmıştır. Bunlara hâkim olan yaklaşım ise yukarıdaki sorgulamalardan uzaktır.

Çevre sorunsalının özündeki “kapitalist sisteme yönelik sorgulamalardan” temel alan çevre hukukunun özgünlüğüne dayalı önleyici hukuk kurallarının kabul edilmesi ötelendikçe, çevresel göç sorunu büyüyecek ve “hayatta kalma-*survival*” koşulları giderek daha çok insan için geçerli olacaktır. Sonuçta somut mağduriyetlere yönelik zorunlu mikro politikalar (kısa dönemli acil planlar gibi) geliştirilmesi üzerinde yoğunlaşılacaktır. Bunda da etkilenen ülkelerin politik-ekonomik menfaatleri belirleyici olacak; ekonomik, sosyal açıdan güçsüz olan halklar ile ve bu nitelikteki ülkeler mağduriyeti giderek daha fazla yaşayacaktır. Bu olgunun getireceği olumsuzluklar, halen bütün toplumlarla devletleri belli ölçülerde etkileyen, güvenlik sorununun tüm boyutlarıyla belirgin halde yaşanmasıdır.

Kaynakça

- ADB (Asian Development Bank) Report, Addressing Climate Change and Migration in Asia and the Pacific, 2012. https://www.adb.org/publications/addressing_climate_change_and_migration_in_asia_and_the_pacific. (10 Temmuz 2018’de erişildi).
- Badrinarayana Deepa, “The ‘Right’ Right to Environmental Protection. What We Can Discern From the American and Indian Constitutional Experience”, 43/1 Brooklyn J. Int.l L. 2017, 74-127.
- Bates Diane C., “Environmental Refugees? Clasifying Human Migrations Caused by Environmental Change”, 23/5 Population and Environment 2002, 465-476.

¹³³ Bu değerlendirme ve daha geniş açıklama için bk. Turgut, Çevre Politikası ve..., s.109-117.

- Biniiaz Susan, "10 Questions to Ask About the Proposed 'Global Pact for the Environment'". columbiaclimatelaw.com/files/2017-08/Biniiaz-2017-08-Global-Pact-for-the-Environment.pdf. (15 Eylül 2017'de erişildi).
- Black Richard, Environmental Refugees: Myth or Reality? New Issues in Refugee Research. Working Paper no.34. March 2001. <http://www.unhcr.org>. (10 Aralık 2017'de erişildi).
- Heavy Weather Tracking the Fingerprints of Climate Change, two Years After the Paris Summit, December 2017. https://eciu.net/assets/Reports/ECIU_Climate_Attribution-report-Dec-2017.pdf. (15 Temmuz 2018'de erişildi).
- Bush Brittan J., "Redefining Environmental Refugees", 27 Goergetown Immigration Law journal 2013, 553-577.
- Cardy Franklin G., Environment and Forced Migration A Review, United Nations Environment Programme, Nairobi Kenya, January 5-8 1994.
- CIDCE (Centre International de Droit Compare de L'environnement): Projet de Pacte International Relatif au Droit des Etres Humaines a L'environnement. <https://cidce.org/wp-content/uploads/2017/01/projet-de-pacte-Internationale> (15 Mayıs 2018'de erişildi).
- "Draft Convention on the International Status of Environmentally-Displaced Persons", First version 4 Revue Europeenne de Droit de L'environnement 2008, 395-406.
- Draft Convention on the International Status of Environmentally-Displaced Persons. Third Version May 2013. www.cidce.org. (10 Aralık 2017'de erişildi).
- Cooper Jessica B., "Environmental Refugees: Meeting the Requirements of the Refugee Definition", 6 NYU Envtl. Law Journal 1998, 480-529.
- ÇŞB (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı): Türkiye İklim Değişikliği 6. Ulusal Bildirimi, Ankara 2016. https://webdosya.csb.gov.tr/db/destek/editorosyaya/Turkiye_Iklim_Degisikligi_Altinci_Ulusal_Bildirimi.pdf.
- Darby Megan, Climate Home News. www.climatechangenews.com/2017/09/12/frances-macron-pitch-global . (15 Eylül 2017'de erişildi).
- DSİ (Devlet Su İşleri): TİDUSEP-Türkiye'nin İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı, Ankara 2011. <http://www.dsi.gov.tr/docs/iklim-degisikligi/>
- EC (European Commission): Study on the Temporaray Protection Directive. Final Report. January 2016.
- Staff Working Document. Climate Change, Environmental Degradation, and Migration. Brussels, 16.4.2013. SWD(2013) 138 Final.
- Ekşi Nuray, "İklim Mültecileri", 2/2 Göç Araştırmaları Dergisi 2016, 10-48.

- EP (European Parliament): 'Climate Refugees' Legal and Policy Responses to Environmentally Induced Migration, Directorate- General for Internal Policies. 2011.
- Human Rights and Climate Change: EU Policy Options, Directorate- General For External Policies. 2012.
- Falstrom Dana Zartner, "Stemming the Flow of Environmental Displacement: Creating a Convention to Protect Persons and Preserve the Environment", 18 Colo. J. Int'l Envvtl. Law and Policy 2001, 1-28.
- Foresight, Migration and Global Environmental Change, Future Challenges and Opportunities. Final Project Report. The Government Office for Science, London, 2011. http://assets.publishing_service.gov.uk/government. (15 Haziran 2018'de erişildi).
- Gemenne François- Brücker Pauline, "From the Guiding Principles on Internal Displacement to the Nansen Initiative: What Governance of Environmental Migration Can Learn from the Governance of Internal Displacement", 27/2 International Journal of Refugee Law 2015, 245-263.
- Greenpeace Germany, Climate Change, Migration and Displacement, The Underestimated Disaster, 2017. <file:///E:/greenpeace-studie-climate-change-migration-displacement-engl.pdf>.
- Guild Elspeth- Grant Stefanie, "What Role of the EU in the Negotiations on a Global Compact on Migration?", Research Report. No.2017/05, March 2017.CEPS. www.ceps.eu (10 Temmuz 2017'de erişildi).
- Hassan Parvez, "Welcomes the Global Pact for the Environment, Breath of Fresh Air", Friday Times, July 28-August 3, 2017,
- Hodgkinson David-Young Lucy, "'In the Face of Looming Catastrophe': A Convention for Climate Change Displaced Persons", www.ccdpconvention.com/documents. (9 Temmuz 2018'de erişildi).
- Houdyshell Michael S., "Environmental Injustice: The need for a New Vision of Indian Environmental Justice", 10 Great Plains Nat. Resources J. 2006, 1-16.
- ICVA (International Council of Voluntary Agencies): The Global Compact on Refugees Explained. Briefing Paper, June 2017. <https://www.icvanetwork.org>. (10 Şubat 2018'de erişildi).
- IOM (International Organization of Migrants): Discussion Note: Migration and Environment MC/INF/288 1 November 2017. <https://www.iom.int>.
- Migration, Environment and Climate Change: Our Vision. Brochure 2018. https://publications.iom.int/system/files/pdf/mecs_infosheet_2018.pdf.
- Glossary on Migration, International Migration Law Series No. 25, Second Edition 2011.
- "Key Migration Terms". <https://www.iom.int/key-migration-terms>.

- IPCC : (Intergovernmental Panel on Climate Change): Synthesis Report: Climate Change 2014. 2015, <https://www.ipcc>.
- Special Report on Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation, Summary for Policymakers, 2012. http://ipccwg2.gov/SREX/images/uploads/SREX-SPMbrochure_FINAL.pdf.
- Johnson Laura S., "Environment, Security and Environmental Refugees", 1 Journal of Animal and Environmental Law 2009, s.222-248.
- Keane Diane, "The Environmental Causes and Consequences of Migration: A Search for the Meaning of 'Environmental Refugees'", 16 Georgetown Int'l Env'tl. Law Review 2004, s. 209-223.
- Kraemer Andreas R. et all, Building Global Governance for 'Climate Refugees', G20 Germany 2017. www.G20-insights.org.
- Kuusipalo Rina, "Exiled by Emissions, Climate Change Related Displacement and Migration in International Law: Gaps in Global Governance and the Role of the UN Climate Convention", 18 Vermont Journal of Environmental Law 2017, s. 614-647.
- Le Club des Juristes: Avant Projet de Pacte Mondiale Pour L'environnement.La Sorbonne, Paris 24 June 2017. <https://www.iucn.org> (15 Eylül 2017'de erişildi).
- White Paper Toward a Global Pact for the Environment. September 2017. Paris. <https://www.iucn.org> (15 Temmuz 2018'de erişildi).
- Long Dobra, Guide to Jurisprudence on Torture and Il Treatment. Article 3 of the European Convention on Human rights. Geneva 2012. https://www.apt.ch/content/files_res/Article3_en.pdf (10 Temmuz 2017'de erişildi).
- Lyster Rosemary, "Climate Justice, Adaptation and the Paris Agreement: A Recipe for Disasters?", Legal Studies Research Paper No. 16/104, December 2016. <http://ssrn.com/abstract=2883910>. (10 Aralık 2017'de erişildi).
- Lyster Rosemary-Burkett Maxine, "Climate-Induced Displacement and Climate Disaster Law: Barriers and Opportunities", Legal Studies Research Paper No 17/85, October 2017. <http://ssrn.com/abstract=3051486>. (10 Aralık 2017'de erişildi).
- McAdam Jane, "Swimming Against the Tide: Why a Climate Change Displacement Treaty is not the Answer?", 23/1 International Journal of Refugee Law 2011, s. 2-27.
- "The Emerging New Zealand Jurisprudence on Climate Change, Disasters and Displacement", 3 Migration Studies 2015, s. 131-139. University of New South Wales Law Research Series
- "From the Nansen Initiative to the Platform on Disaster Displacement: Shaping International Approaches to Climate Change, Disasters and Displacement", 39/4 UNSW Law Journal, s. 1518-1546.

- McCue Gregory, "Environmental Refugees: Applying International Environmental Law to Involuntary Migration", 6 Georgetown Int'l Env'tl. Law Review 1993, s.151-190.
- Morrissey James, "Rethinking the 'Debate on Environmental Refugees': from 'Maximalists and Minimalists' to 'Proponents and Critics'", 19 Journal of Political Ecology 2012, s. 36-49.
- Myers Norman, "Environmental Refugees: A Growing Phenomenon of the 21st Century", 357/1420 Philosophical Transactions: Biological Sciences, 2002, s. 609-613.
- "Environmental Refugees in a Globally Warmed World", 43/11 BioScience 1993, s. 752-761.
- "Environmental Refugees", 19/2 Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies, 1997, s.167-182.
- Nansen Initiative, "What the Governance of Environmental Migration Can Learn from the Governance of Internal Displacement", 27/2 International Journal of Refugee Law 2015, s. 245-263.
- Nansen Initiative, Crossborder Displacement in the Context of Disasters and Climate Change: A Protection Agenda, Draft for Consultation 43 no.2, 2015. <http://www.nanseninitiative.org/wp-content/uploads/2015/02/DRAFTNansen-Initiative-Protection-Agenda-for-Consultation>. (5 Temmuz 2018'de erişildi).
- Newland Kathleen, Towards a Global Compact for Migration: How Does Development Fit In?, Washington, DC. Migration Policy Institute 2017. www.migration-policy.org. (12 Temmuz 2018'de erişildi).
- Neuteleers Stijn, "Environmental Refugees: A Misleading Notion for a Genuine Problem", 18/2 Ethical Perspectives 2011, s.229-248.
- Nishumura Lauren, "Climate Change Migrants: Impediments to a Protection Framework and the Need to Incorporate Migration into Climate Change Adaptation Strategies", 27/1 International Journal of Refugee Law 2015, 107-134.
- Phaelke Robert C., "Environmental Values and Democracy: The Challenge of the Next Century" in Environmental Policy in the 1990s. N.J. Vig-M.E. Kraft (eds.) Washington DC. 1990, 349-367.
- Press Release, United Nations Finalizes First Ever Global Compact for Migration. <https://refugeesmigrants.un.org/migration-compact>. (15 Ağustos 2018'de erişildi).
- Prieur Michel, "Draft Convention on the International Status of Environmentally-Displaced Persons". https://unfccc.int/files/adaptation/groups_committees/loss_and_damage_executive_committee/application/pdf/prieur-convention_on_the_international_status_of_environmentally.pdf. (12 Aralık 2017'de erişildi).
- Shurke Astri, "Environmental Degradation and Population Flows", 47/2 Journal of International Affairs 1994, 473-496.

- Singh K. Ashna, "An Overview on Climate Change Displacement: Exploring New Principles and Frameworks for Funding", 5/1 Kathmandu School of Law Review 2017, s. 63-77.
- Turgut Nükhet Yılmaz, Çevre Politikası ve Hukuku, 3. Baskı, 2017. İmaj Yayınevi Ankara.
- Çevre Hukuku Karşılaştırmalı İnceleme. Savaş Yayınevi 1998 Ankara (Yenilenmiş 2. Bası 2001).
- "The Influence of Ecology on Environmental Law: Challenges to the Concept of Traditional Law", 2 Environmental Law Review 2008, 112-130.
- "The European Court of Human Rights and the Right to the Environment", 4/1 Ankara Law Review 2007, 1-24.
- "Çevre Hakkı, AİHM ve Bergama Davası", 4/41 Legal Hukuk Dergisi 2006, 1361-1373.
- "Çevre Hakkı-Kuramsal ve Ampirik Çerçeve, İlgili Temel Kavram ve İlkeler: Yargının Rolü", Danıştay ve İdari Yargı Günü 142. Yıl Sempozyumu 11 Mayıs 2010, s.13-62.
- "Çevre Hukukunun Temel Kavram ve İlkeleri", Çevre Hukuku Sempozyumu, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara 2006, s.15-35.
- "Küresel Çevre Sözleşmesi Taslağı", Cumhuriyet Herkese Bilim Teknoloji, 10 Kasım 2017.
- "İklim Değişikliğinin Çözümü İnsan Haklarından Ayrı Düşünülemez", Cumhuriyet Bilim ve Teknik, 16 Ekim 2015.
- "Yaşam Hakkı ve ÇED, Çevresel Etki Değerlendirilmesinin Etkisiz Kılınması Yaşam Hakkına Tehdittir", Cumhuriyet Herkese Bilim Teknoloji, 3 Kasım 2017.
- "İklim Davaları, Avrupa'dan bir Örnek Hollanda'daki Yargı Kararı Emsal Olabilecek mi?", Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji, 4 Aralık 2015.
- UN (United Nations): GCM, Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration. 10 July 2018. <https://refugeemigrantsun.org/migration-compact>
- Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. 21 October 2015. www.un.org.
- UNEP (United Nations Environment Programme): UNEP Background Guide. Cahsun. XIII. The Thirteenth Session/March 31-April 2. 2017. www.unep.org.
- Climate Change and Human Rights. Collaboration with Columbia Law School Sabin Center for Climate Change Law, December 2015. www.unep.org.
- UNFCCC Executive Committee: Online Guide on Loss and Damage, 2017. https://unfccc.int/sites/default/files/resources/online_guide_on_loss-and_damage_Dec2017.pdf.
- Technical Paper Slow Onset Events, 2012. FCCC/TP/2012/7. <https://unfccc.int/sites/default/files/resources/docs/2012/tp/07.pdf>.

- UNGA (United Nations General Assembly): New York Declaration for Refugees and Migrants, 19 September 2016. www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/1.
- UNHCHR (United Nations High Commissioner for Human Rights): Focus Report on Human Rights and Climate Change. Mapping Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment. June 2014. <http://srenvironment.org/wp-content/uploads/2013/05/ClimateChangemapping15-August1.pdf>.
- UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees): The Environment and Climate Change Updated version 2015. <file:///E:/UNHC-refugees%2020%20s.%202015.pdf>.
- "Refugees and Migrants, frequently Asked Questions" 15 March 2016. <http://www.unhcr.org/en-us/news/latest/2016/3/56e95c676/refugees-migrants-frequently-asked-questions-faq.html> ve <http://refugeesmigrants.un.org/definitions> (5 Ocak 2018'de erişildi).
- Climate Change, Disasters and Displacement. (Gill Goodwin- Jane McAdam). 2017. <http://www.unhcr.org/en-my/596f25467.pdf>.
- Forced Displacement in the Context of Climate Change: Challenges for States under International Law. 2009. <http://www.unhcr.org>.
- Warren, Philippe Dane: "Forced Migration After Paris COP21: Evaluating the 'Climate Change Displacement Coordination Facility'", 116 Columbia Law Rev. 2016, s.2103-2146.
- Westra, Laura: Environmental Justice and the Rights of Ecological Refugees, 2009, Earthscan.
- Williams, Angela: "Turning the Tide: Recognizing Climate Change Refugees in International Law", 30/4 Law and Policy 2008, 502-529.